

Maja Zeman

Odsjek za povijest umjetnosti, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu

Monumentalne eksedre u rimskoj rezidencijalnoj arhitekturi ranocarskog razdoblja: primjeri istočne obale Jadrana

Izvorni znanstveni rad – *Original scientific paper*

Predan 1. 7. 2014. – Prihvaćen 7. 12. 2014.

UDK: 904:782](262.3)“652”

Sažetak

U članku se obrađuje jedan aspekt razvoja arhitektonskog motiva monumentalnih eksedri u rimskoj rezidencijalnoj arhitekturi ranocarskog razdoblja. Naglasak je stavljen na pojedine primjere ladanjske arhitekture istočne obale Jadrana – ponajprije na sklop u uvali Stari Trogir, nedaleko od Trogira, a koji je promatran u vezi sa zdanjima u uvali Verige na Velom Brijunu i u Barcoli, nedaleko od Trsta. Polazeći od razmatranja autora koji su se prethodno pozabavili interpretacijama razvoja navede-

nih zdanja, a prije svega od analize oblikovnih karakteristika izdvojenih arhitektonskih cjelina, ponuđen je i prijedlog preciznije datacije sklopa u Starom Trogiru te pojedinih faza pregradnji u Verigama i Barcoli. Raspravlja se o značenju monumentalnih eksedri u okviru arhitekture rimskih »vila«, osobito u razdoblju do vladavine Flavijevaca, te je u tom kontekstu reprezentativni sklop u Starom Trogiru prepoznat kao carska investicija, time i kao dio jednoga carskog posjeda rimske Dalmacije.

Ključne riječi: *monumentalne polukružne eksedre, rimska rezidencijalna arhitektura, Stari Trogir, Verige, Barcola, carski posjedi, ranocarsko razdoblje*

Uvod

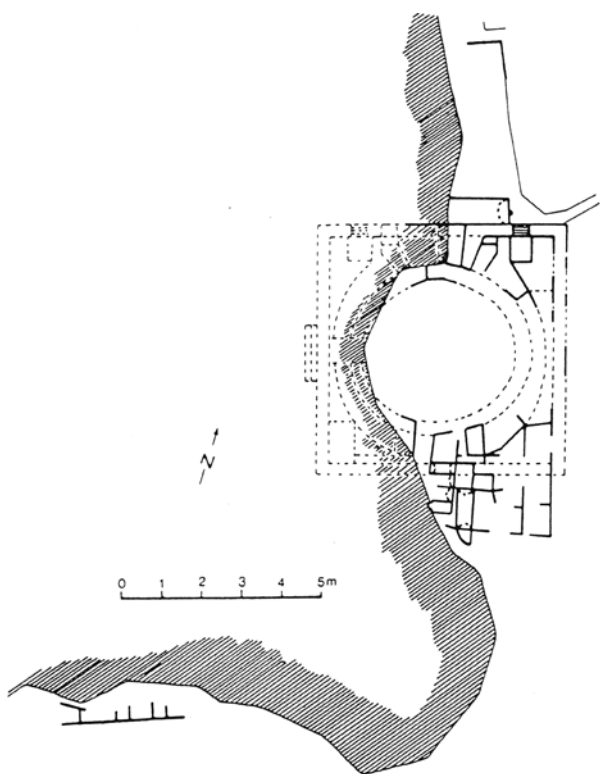
Monumentalnim eksedrama odlikovala su se vrlo reprezentativna rimska rezidencijalna zdanja – jednako s prostora Apeninskog poluotoka, kao i rimskih provincija.¹ Kao istaknuti dio arhitektonskih rješenja građevnih cjelina uz koje se u literaturi veže termin *villa*,² u različitoj funkciji taj se motiv zadržao i u razdoblju kasne antike.³ Ipak, u kontekstu istraživanja rimske rezidencijalne arhitekture pojava monumentalnih eksedri nije bila detaljnije obrađivana. Pozornost istraživača takve su gradnje uglavnom zaokupljale u vezi s pojedinačnim primjerima kojima su se tražile i adekvatne analogije.⁴ Dodatan problem stvara i činjenica što većina gradnji toga tipa nije dovoljno istražena ili sačuvana da bi se moglo detaljnije raspravljati o podrijetlu i kronologiji njihova razvoja, određenog aspekta korištenja ili značenja u sklopu cjelokupnoga graditeljskog programa pojedinoga arhitektonskog sklopa. Uprkos navedenom, kao vrijedan prilog istraživanju uporabe monumentalnih eksedri u rimskim rezidencijalnim zdanjima – u koja se ubrajaju i luksuzno uređene, ladanjske rezidencije – svakako mogu pridonijeti primjeri istočne obale Jadrana.

S tim u vezi namjera ovoga rada nije studija monumentalnih eksedri u duljem razdoblju antike i kasne antike nego njihove

pojave u rimskim ladanjskim rezidencijama ranocarskog razdoblja. Primaran je cilj ponuditi novu interpretaciju vrlo važnih spomeničkih ostataka u uvali Stari Trogir, nedaleko od grada Trogira, koji su znanstvenoj javnosti bili predstavljani gotovo isključivo kroz arheološke studije. Pritom su bitne odlike arhitektonskog rješenja pojedinih jasno raspoznatljivih dijelova toga sklopa bile uvelike zanemarene.

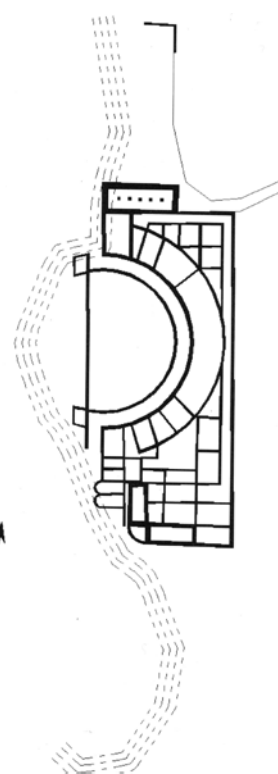
Arhitektonski sklop u uvali Stari Trogir – osnovne odlike i pregled istraživanja

Arhitektonski sklop u uvali Stari Trogir (naselje Sevid) (sl. 1) uglavnom je bio promatran u okviru istraživanja prostorne organizacije poluotoka na kojem je smješten (antička *paeninsula Hyllis* ili srednjovjekovna Bosiljina), te u kontekstu ubiciranja putnih postaja poznatih iz povijesnih izvora – Antoninova Itinerara, Kozmografije iz Ravene ili Peutingerove karte.⁵ Takva je situacija začuđujuća već stoga što je prve opise ruševina u Starom Trogiru objavio I. Lučić, a zatim je uslijedilo njihovo spominjanje u djelima P. Andreisa, D. Farlatija te u bilješkama M. Kažotića.⁶ Iz napisa spomenutih autora jasno je kako je sklop bio većih razmjera te vrlo raskošno uređen. U središnjem se dijelu odlikovao monumen-

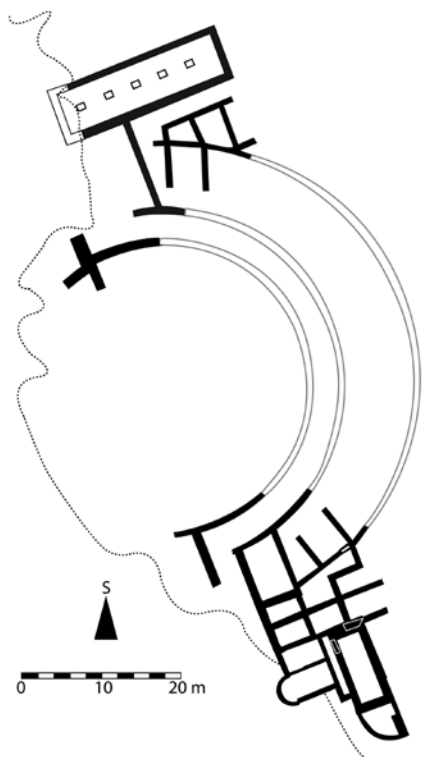
1 Plan sklopa u Starom Trogiru prema Luki Jeliću (iz: VLASTA BEGOVIĆ DVORŽAK – IVANČICA DVORŽAK SCHRUNK /bilj. 9/, 80)

Map of the complex in Stari Trogir, based on Luka Jelić (source: VLASTA BEGOVIĆ DVORŽAK – IVANČICA DVORŽAK SCHRUNK /n. 9/, 80)

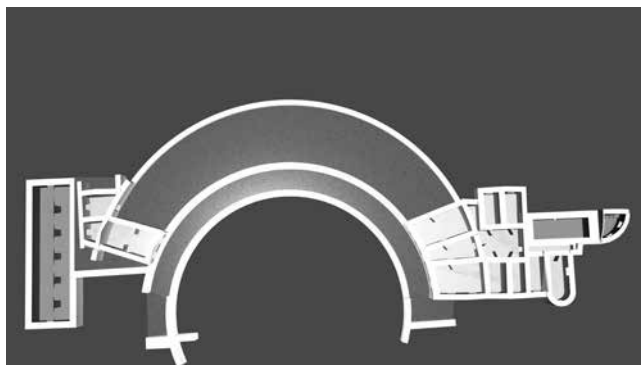
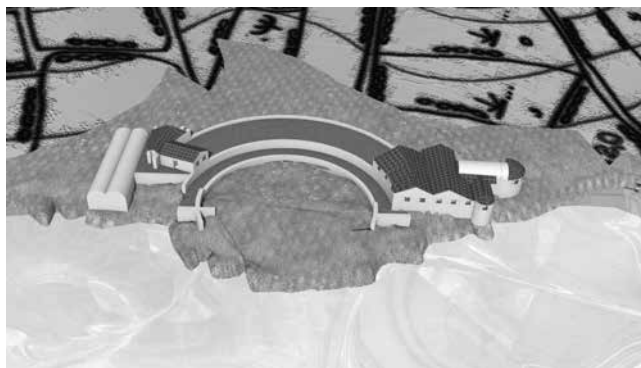
3 Plan sklopa u Starom Trogiru (iz: STANISLAV ŽIVKOV /bilj. 13/, sl. 6.1)

Map of the complex in Stari Trogir (source: STANISLAV ŽIVKOV /n. 13/, fig. 6.1)

2 Plan sklopa u Starom Trogiru (iz: PREDRAG NOVAKOVIĆ /bilj. 10/, 25) i 3D rekonstrukcija (iz: NIKA LUŽNIK /bilj. 10/, 86)

Map of the complex in Stari Trogir (source: PREDRAG NOVAKOVIĆ /n. 10/, 25) and 3D reconstruction (source: NIKA LUŽNIK /n. 10/, 86)

4 Ostatci kupališnog objekta u Starom Trogiru s ostatcima cisterne/bazena (dolje lijevo) i apsidalna prostorija (dolje desno) (foto: M. Zeman)

Remains of the bathhouse in Stari Trogir with the remnants of the cistern/pool (bottom left) and an apsidal room (bottom right)

talnim zdanjem polukružne forme (eksedrom), s porticima i terasama dekoriranim mozaičkim podovima.⁷ Time je iz perspektive razdoblja u kojem su djelovali spomenuti autori i mogao odavati karakteristike grada s forumom u središtu, kako ga je u svoje vrijeme interpretirao Lučić.⁸

No, iako su ostatci pojedinih građevnih struktura u Starom Trogiru, napokon, bili prepoznati kao dijelovi rimske »vile«,⁹ još od istraživanja L. Jelića nisu dobivali većeg prostora u znanstvenoj literaturi. Stoga su za »rehabilitaciju« toga važnog lokaliteta za izučavanje dalmatinske povijesti arhitekture i umjetnosti od velike važnosti podatci koje su u novije vrijeme objavili M. Katić, P. Novaković te N. Lužnik.¹⁰ Nakon interpretacija koje je iznio P. Novaković, N. Lužnik prva je Stari Trogir uvrstila u cjelovitiji pregled poznatijih primjera rimskih rezidencijalnih zdanja čije su osnovno obilježje bile upravo polukružne eksedre. Izniman je doprinos spomenute autorice i idejna 3D rekonstrukcija središnjeg dijela sklopa (sl. 2).¹¹

Ipak, radovi potonje navedenih autora proizašli su iz terenskih istraživanja, usmjerenih ponajprije na prezentaciju lokaliteta u okviru metodologija istraživanja u arheologiji.¹²

S druge strane, u kontekstu izučavanja relevantnih arhitektonskih obilježja sklopa vrijedan je doprinos dao S. Živkov.¹³ Iako je svoja razmišljanja o Starom Trogiru spomenuti autor iznio na margini rada, prvi je koji je uz isticanje relevantnih analogija, na osnovi analize arhitektonskog rješenja, ponudio i nešto precizniju dataciju. Živkov je prepravio i nadopunio ranije objavljene planove L. Jelića (sl. 1 i 3), a zatim je središnji dio s eksedrom usporedio s građevinom polukružne osnove lokaliteta *Ad basilicas pictas*, u središtu današnjeg Splita.¹⁴ I premda je u novije vrijeme, slijedom rezultata istraživanja provedenih u neposrednoj blizini te splitske građevine, ponovno otvorena rasprava o njezinoj funkciji,¹⁵ pojedine interpretacije Živkova po tom pitanju nužno je uzeti u obzir. Prije svega s obzirom na karakteristike gradnje, Živkov je istaknuo kako su namjena toga objekta i njegovo uređenje mogli biti vezani uz ekstenzivno korištenje vode.¹⁶ U kontekstu teme ovoga rada važno je napomenuti da je Živkov objekt na *Ad basilicas pictas* kronološki povezo s gradnjama u Rimu i Saloni razdoblja kasnog 1. i početka 2. stoljeća, ali i sa sklopom u Starom Trogiru.¹⁷ Također, kao analogije obiju gradnji istaknuo je niz rezidencijalnih zdanja ranocarskog razdoblja Apeninskog poluotoka, a posebice

eksedru termalnog sklopa u Bajama, u Napuljskom zaljevu.¹⁸ Interpretacije Živkova time su svakako nadišle spominjanje ruševina u Starom Trogiru kao ostataka tek jednog od »rimskih zaselaka« ili jedne od »luksuznih vila« Dalmacije u do tada objavljenim radovima.¹⁹ Također, postavljene su i osnove znanstvenim promišljanjima prema kojima se taj sklop funkcionalno i značenjem "izdizao" nad jednim rimskim pristaništem, kako ga je ranije interpretirao M. Katić.²⁰

Naime, iako ostatci sklopa u Starom Trogiru nisu nikada bili podvrgnuti arheološkim istraživanjima te su izloženi propadanju (!),²¹ s obzirom na njegove osnovne odlike i sve podatke donesene u literaturi, moguće je zaključiti kako se ondje nalazilo jedno od reprezentativnijih rimskih rezidencijalnih zdanja Dalmacije uopće. Na to, uz središnju polukružnu strukturu s promjerom od oko 30 m,²² upućuju i druge dominantne građevne cjeline sklopa. Među njima se ističe kupališni objekt, na jugoistočnoj strani eksedre. Taj je objekt bio prostorno organiziran u vidu vrlo pravilnih pravokutnih prostorija, među njima istaknutom apsidalnom, s tjemnom apside okrenutim moru – što kao važno ističu i svi spomenuti autori.²³ Prepoznaju se i veće cisterne,²⁴ za koje je, međutim, tek moguće istaknuti da su služile obilnijem korištenju vode (vjerojatno i u dekorativne svrhe), čime se naslućuje postojanje razrađenog sustava u funkciji njezine opskrbe (sl. 2 i 4). Napokon, na krajnjoj jugoistočnoj strani uvale uočeni su dodatni objekti.²⁵ Stoga je moguće pretpostaviti kako je sklop zauzimao čitavu uvalu, s uređenom obalom i terasama raspoređenim na više nivoa.²⁶ Uz sve navedeno, odlikovao se dijelom i vrlo pravilnom tehnikom gradnje koja se približava onoj *opus quadratum*.²⁷ Ta je tehnika rjeđe zabilježena kod poznatih primjera rimskih rezidencijalnih zdanja Dalmacije, a njezina primjena svakako upućuje na trajniju gradnju, vještije majstore i promišljen projekt izgradnje.²⁸

Svojim položajem i naročito arhitektonskim rješenjem – gdje su istaknute cjeline bile smještene tik uz more, pri čemu je eksedra bila rastvorena prema moru, te je u uvali bila ostvarena posebna veza arhitekture i pejzaža – sklop u Starom Trogiru nesumnjivo pokazuje odlike ladanjskih rezidencija pripadnika najviše rimske elite. Smatram, također, kako se u tim odlikama jasno ogleda carska investicija, što do sada, međutim, nije bilo istaknuto. Slijedom navedenog, prije daljnje rasprave o kronologiji izgradnje sklopa ili vlasništvu nad njime i imanjem na kojem je smješten, kratko ću se osvrnuti na pojedina saznanja o pojavi eksedri u rimskim rezidencijalnim zdanjima općenito, te donijeti određena zapažanja koja mogu pridonijeti rasvjetljivanju procesa razvoja toga arhitektonskog motiva.

Monumentalne polukružne eksedre u rimskoj rezidencijalnoj arhitekturi – razmatranja o upotrebi motiva u carskim gradnjama

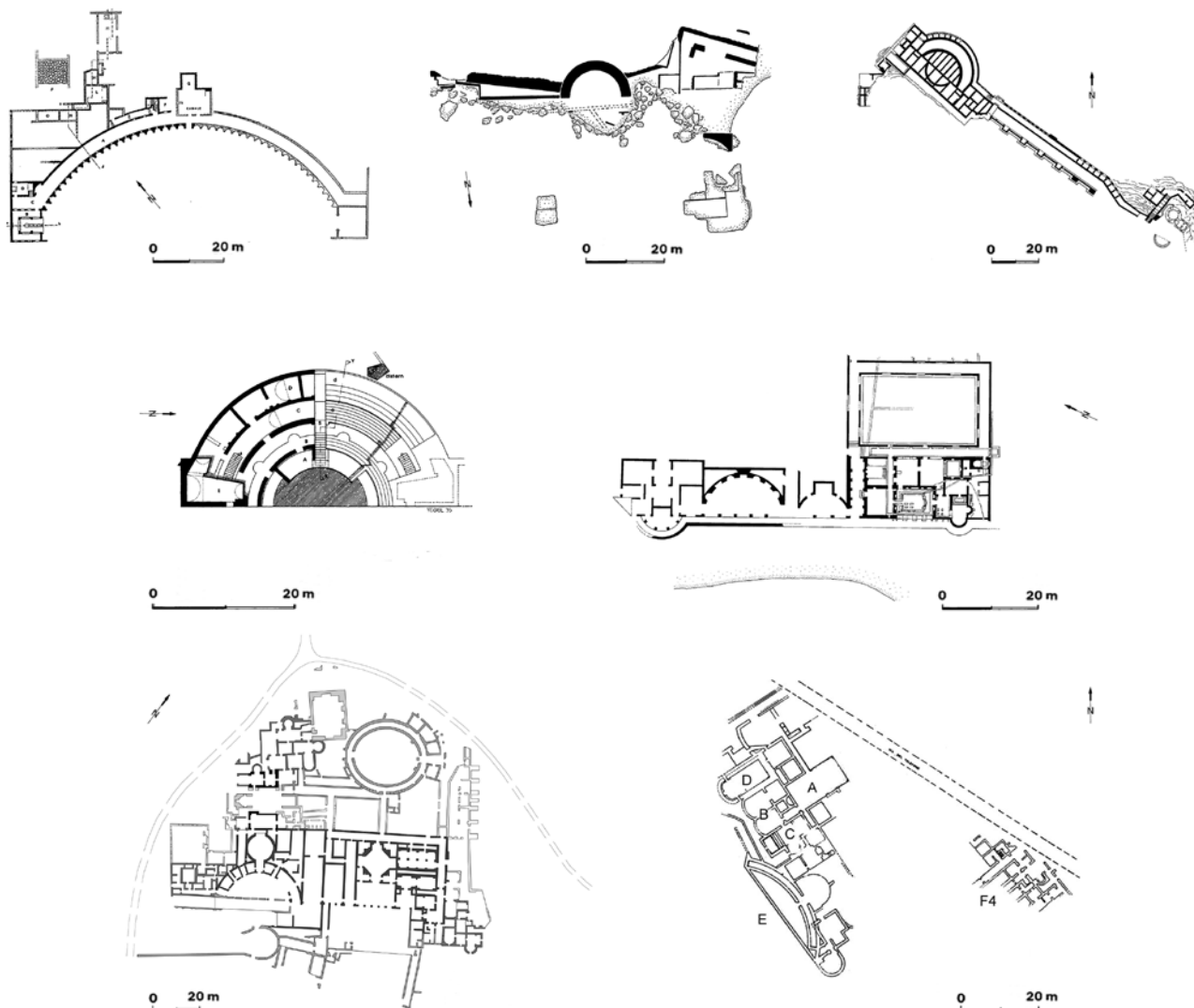
Monumentalne eksedre imale su posebno značenje u rezidencijalnoj arhitekturi ranocarskog razdoblja. Navedeno proizlazi iz činjenice da su u prostornom planiranju prije svega bile središnji motiv onih dijelova privatnih reziden-

cija koje je moguće definirati kao "javne" prostore. Kako pokazuju i svi ovdje reproducirani primjeri (sl. 5), riječ je o uređenim pejzažima, u smislu uređenih vrtova u sklopu rezidencija i imanja. Druga osnovna zajednička odlika takvih prostora obilno je korištenje vode posredstvom uređenih fontana, umjetno stvorenih bazena, jezera i ribnjaka. Voda se akumulirala bilo prirodnim putem gdje je bilo moguće iskorištavanjem obližnjih izvora, ili sustavom cisterni, te uz pomoć vodovoda. Pritom je spoj arhitekture i prirode bio doveden na novu razinu, gdje je sama voda imala ulogu statusnog simbola.²⁹ Naime, njezino je korištenje posredstvom tehnološki razvijene infrastrukture moglo služiti i prezentaciji luksuza, odnosno moći i bogatstva vlasnika.³⁰ Stoga ne čudi da se uz polukružne eksedre učestalo zatječu neke od najreprezentativnijih i najluksuznije uređenih građevina imanja – poput kupališnih sklopova, kulturnih prostora, dvorana za primanje ili svečanih blagovaonica s nimfejima.³¹ Takve građevine najčešće su činile jedinstvenu cjelinu s polukružnim eksedrama. Razlozi tomu, naravno, nisu bili samo praktične naravi.

Ishodište takvih arhitektonskih rješenja u rezidencijalnoj arhitekturi ranocarskog razdoblja, kao i njihovu vezu ponajprije s carskim investicijama, treba tražiti u Rimu posljednjih desetljeća 1. stoljeća pr. n. e. U tom smislu ističu se prigradska imanja Rima, među njima »vrtovi« Mecenata na Eskvilinu (*Horti Maecenatis*).³² Kao što je poznato, Mecenatovi »vrtovi«, i prije negoli su njegovi posjedi prešli u carske ruke, bili su mjesto učestalih boravaka i Augusta i Tiberija.³³ I upravo je ondje bilo podignuto najranije poznato zdanje u sklopu privatne rezidencije koje se odlikovalo polukružnom eksedrom, a koje je moguće povezati direktno uz osobu cara.³⁴ Riječ je o velikoj dvorani s eksedrom u glavnoj osi, koja je sa stepenasto postavljenim kamenim klupama u elevaciji ponavljala strukturu auditorija. Zbog takve koncepcije uređenja prostora dvorani je pridodan naziv *Auditorium Maecenatis*, a u ranijoj literaturi i funkcija odeona (sl. 6). Međutim, kako je ustanovljeno da je stepenasta struktura eksedre zapravo služila kaskadnom spuštanju vode koja je otjecala u središnji kanal prostora pred eksedrom, u takve se interpretacije posumnjalo. Ponuđena je nova interpretacija funkcije objekta, ona tzv. nimfeja-triklinija.³⁵

Svakako je zanimljiva teza prema kojoj je ta građevina bila podignuta kao svojevrsni *monumentum* Augustu, i to već 29. g. pr. n. e.³⁶ Prema drugim mišljenjima, objekt je izgrađen nešto kasnije, u vrijeme Tiberijeva povratka s Roda, te se pretpostavlja da su u Rim tada s budućim carem prispjeli i majstori-graditelji zaduženi za njegovo podizanje.³⁷ U svakom slučaju, bez obzira na nemogućnost utvrđivanja točne kronologije izgradnje *Auditorium Maecenatis*, s obzirom na predloženu funkciju, simboličke konotacije upotrebe vode, kao i polukružne eksedre kojom se voda spuštala, ondje su sasvim evidentne.

Naime, kako je istaknula B. Tamm, upravo se u takvim gradnjama ogledaju i neki daljnji uzori upotrebe polukružnih eksedri u rezidencijalnim zdanjima, kao i novozacrtane ideje u prostornom planiranju polukružnih struktura uklopljenih u carskim investicijama toga tipa.³⁸ Autorica je izdvojila

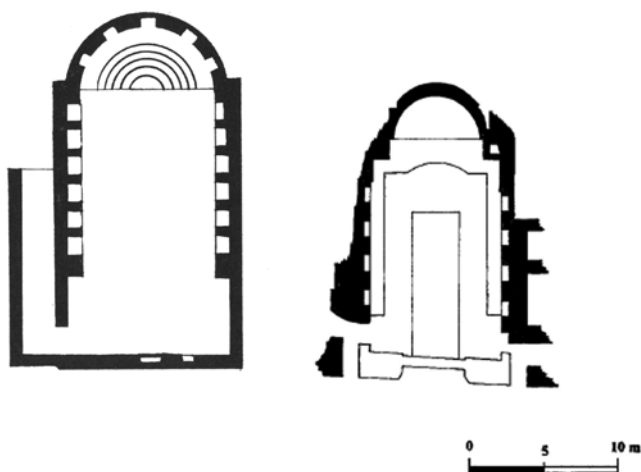
5 Monumentalne eksedre rezidencijalnih zdanja Apeninskog poluotoka: *Villa dell'Aqua Claudia* (iz: MANTHA ZARMAKOUPHI /bilj. 4/, 1); *Palazzo a Mare* (iz: XAVIER LAFON /bilj. 1/, 414); *Damecuta* (iz: XAVIER LAFON /bilj. 1/, 415); *Sepolcro di Agrippina* (iz: FIKRET K. YEGÜL /bilj. 51/, 146); *Lago di Paola* (iz: XAVIER LAFON /bilj. 1/, 371); *Villa Quintilli* (URL: <https://lynnemackayonruins.wordpress.com/2011/12/10/project-4-villa-quintilli-site-analysis/>); *Tor Paterno* (iz: ANALISA MARZANO /bilj. 1/, 320)

Monumental exedra in the residential buildings of the Apennine Peninsula: *Villa dell'Aqua Claudia* (source: MANTHA ZARMAKOUPHI /n. 4/, 1); *Palazzo a Mare* (source: XAVIER LAFON /n. 1/, 414); *Damecuta* (source: XAVIER LAFON /n. 1/, 415); *Sepolcro di Agrippina* (source: FIKRET K. YEGÜL /n. 51/, 146); *Lago di Paola* (source: XAVIER LAFON /n. 1/, 371); *Villa Quintilli* (URL: <https://lynnemackayonruins.wordpress.com/2011/12/10/project-4-villa-quintilli-site-analysis/>); *Tor Paterno* (source: ANALISA MARZANO /n. 1/, 320)

i moguće veze takvih gradnji u Rimu i tradicije uređenja prostora namijenjenih okupljanjima u grčkim gimnazijima. Kako je naglasila, sastavnim dijelom gimnazija bile su prostorije poznate kao *akroaterion*, izravno vezane uz kupke. Tamm sugerira kako su forma i funkcija upravo potonjih prostora – osnovna odlika kojih su bile klupe, »amfiteatarski« raspoređene u polukružnoj formi – u Rimu bile prenesene i u prostore namijenjene privatno organiziranim recitalima ili poukama, a zatim i one namijenjene sudskim procesima.³⁹ Za potonje znamo da su se primarno odvijali u bazilikama, u prostranim dvoranama s eksedrom (pri čemu je sudac zauzimao istaknuto mjesto apsidalne strukture), ali i u kućama magistrata.⁴⁰ Napokon, tako i slično uređeni prostori, uz koje

se u pisanim izvorima često i veže termin *auditorium*,⁴¹ u vrijeme kada na čelo Rima stupa car (kao *primus inter pares* u svakom pogledu), postali su sastavnim dijelom rezidencija u kojima su boravili sami carevi.⁴²

Potonje se ogleda i u objektima koje E. La Rocca navodi kao najbliže analogije *Auditorium Maecenatis* – ponovno tzv. nimfejima-triklinijima careva, osobito rezidencija Napuljskog zaljeva.⁴³ Među njima se ističe *Ninfeo di Punta Epitaffio*, podignut u sklopu rezidencije Klaudija (sl. 6). U uređenju toga prostora istaknuto mjesto ponovno je zauzela apsidalna struktura (polukružna eksedra), pri čemu se cjelokupan program uređenja oslanjao na ideju rekreiranja uređenih pećina. I ondje je sredinom prostora prolazio kanal s vodom,

6 *Auditorium Maecenatis* (iz: BIRGITTA TAMM /bilj. 34/, 151) i *Ninfeo di Punta Epitaffio* (iz: XAVIER LAFON /bilj. 1/, 404)

Auditorium Maecenatis (source: BIRGITTA TAMM /n. 34/, 151) and *Ninfeo di Punta Epitaffio* (source: XAVIER LAFON /n. 1/, 404)

dok je samu eksedru, za razliku od *Auditorium Maecenatis*, zauzela razrađena mitološka scena s Odisejem u središtu.⁴⁴

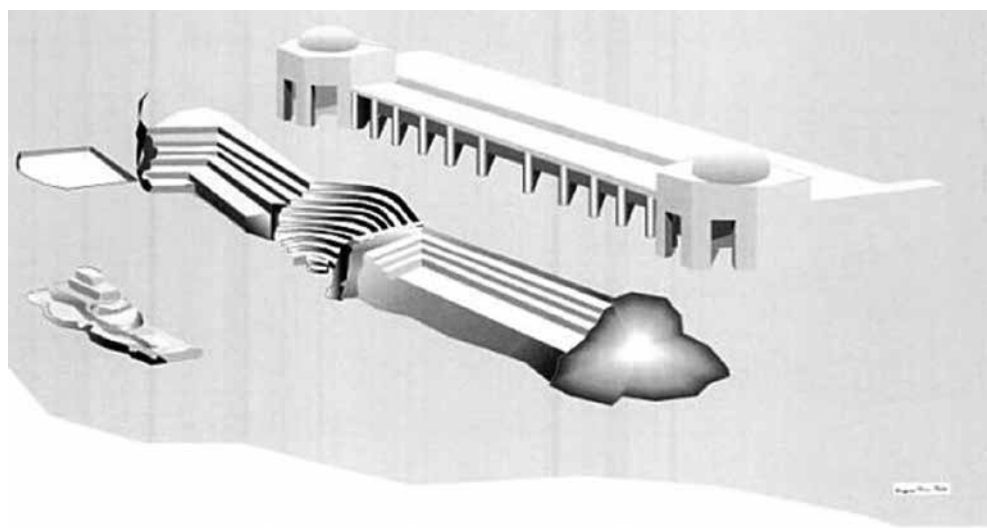
Skulpturalni prikazi s Odisejem bili su osobito popularni u carskim gradnjama od vremena Julijevsko-klaudijevske dinastije, te ih i nalazimo upravo u onim prostorima u kojima je obilno korištenje vode imalo važnu ulogu. Najpoznatije skulpturalne grupe Homerove *Odiseje* svakako su one carske »vile« u Sperlongi, čije se uređenje u posljednje vrijeme pomiče s Tiberijeva u ranije Augustovo doba.⁴⁵ Scene su, kao što je poznato, bile raspoređene u prirodnoj pećini, ispred tzv. vodenog triklinija. Važno je istaknuti kako su sastavnim dijelom toga prostora bila i stepenasto raspoređena polukružna »sjedališta«, uklesana u stijeni sa svake strane pećine.⁴⁶ Time, prikazani koncept uređenja carskih triklinija pokazuje i kako

su polukružne forme (često kombinirajući upravo strukturu auditorija) idealno nadopunjavale prostore s razrađenim scenama koje primarno treba vezati uz carsku ikonografiju, te su mogle služiti i kao okvir, svojevrstna »kulisa« potonjima. Naime, kako je naglasila S. Carey, prikazi s Odisejem u takvim prostorima imali su posebno značenje – ono isticanja cara kao umjetnika, odnosno njegove pripadnosti elitnoj kulturi. Napokon, i sam Odisej, kako naglašava autorica, može se shvaćati kao direktna personifikacija cara.⁴⁷

S obzirom na prethodno navedeno, moguće je naslutiti da se uređenjem takvih prostora u carskim rezidencijama primarno nastojala naglasiti sama osoba cara, u svim njezinim aspektima, te na simboličkoj razini i carska prisutnost. Pri tom je carska prisutnost mogla biti izražena na više načina – dekorativno-simboličkom upotrebom vode, mitološkim scenama te, najzad, kombinacijom navedenog. Zanimljiva su, u tom svjetlu, razmatranja prema kojima se na carskim imanjima prisutnost cara naglašavala izgradnjom polukružnih struktura i u primarno gospodarskim sklopovima – što pokazuje primjer u *Villa Magna*, nedaleko od Anagninija. Iz eksedre postavljene u *cella vinaria* te rezidencije, car je (i na simboličkoj razini) mogao prisustvovati proizvodnom procesu i svetkovanama.⁴⁸

Slijedom navedenog, na jednak bi način trebalo razmotriti pojavu monumentalnih eksedri kao u prostoru istaknutih, samostalnih građevina ladanjskih rezidencija ranocarskog razdoblja. Indikativno je već to što su svi ovdje doneseni primjeri takvih gradnji prostora Apeninskog poluotoka bili dio carskih posjeda – počevši od sklopa *Villa dell'Aqua Claudia* do *Villa Quintilli* (sl. 5).⁴⁹ Već spomenuto uobičajeno podizanje monumentalnih eksedri u tzv. javnim prostorima rezidencija na takvim posjedima i dodatno bi moglo govoriti u prilog iznesenom razmišljanju o njihovoj ulozi isticanja carske prisutnosti.

Među takvim gradnjama, najraniji poznati primjer ponovno seže u Augustovo doba i ono Tiberija, a ogleđa se u carskoj

7 »Vila maritimnog odeona«, Silin (Leptis Magna) rekonstrukcija (iz: EUGENIA SALZA PRINA RICOTTI, URL: <http://www.espr-archeologia.it/en>)

»Villa of the Maritime Odeon«, Silin (Leptis Magna) reconstruction (source: EUGENIA SALZA PRINA RICOTTI, URL: <http://www.espr-archeologia.it/en>)

rezidenciji na otoku Capriju, poznatoj kao *Palazzo a Mare* (sl. 5). Polukružna eksedra ondje je bila postavljena tik uz more, na jasno istaknutoj poziciji, čime je bilo omogućeno i toliko važno korištenje vode kod takvih projekata.⁵⁰ Najbliži se pak koncept onome uređenja *Auditorium Maecenatis* (a dijelom i triklinija u Sperlongi) prepoznaje u objektu naziva *Sepolcro di Agrippina* (carske rezidencije u Napuljskom Baiuliju). Ta građevina polukružne forme odlikovala se, naime, stepenastom strukturom, što je potaknulo istraživače da u njoj prepoznaju rimski odeon, koji je, međutim, naknadnim pregradnjama bio pretvoren u carski tzv. nimfej-teatar (sl. 5).⁵¹

U slijedu takvih projekata, oni primjeri kod kojih je bilo primijenjeno ponavljanje ideje sjedališta auditorija najočitije pokazuju na koji se način ostvarivala neraskidiva veza vode i arhitekture (polukružnih eksedri). Eklatantni primjer takve ideje nešto je kasnije zdanje u Silinu (tzv. Vila maritimnog odeona), gdje je polukružna eksedra na jedinstven način bila položena gotovo direktno u moru (sl. 7).⁵² Pregradnje i preuređenja pretpostavljeni na *Sepolcro di Agrippina* smještaju se u razdoblje prijelaza iz 1. u 2. stoljeće.⁵³ Tada je i upotreba monumentalnih eksedri u carskim rezidencijama (i na carskim posjedima) bila na svom vrhuncu. Naime, od vremena podizanja carskih rezidencija na otoku Capriju, monumentalne eksedre osobito popularnost doživjele su u razdoblju od Neronove vladavine nadalje.⁵⁴ U poligonalnoj formi jednog od dvorišta zapadnog krila Neronova Zlatnog domusa, upravo je taj motiv bio doveden na novu razinu.⁵⁵

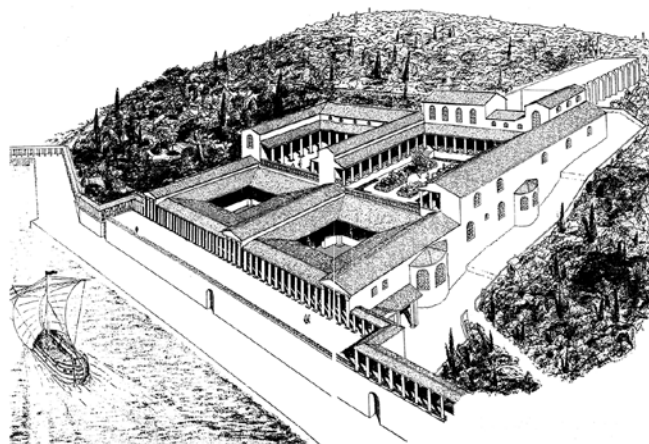
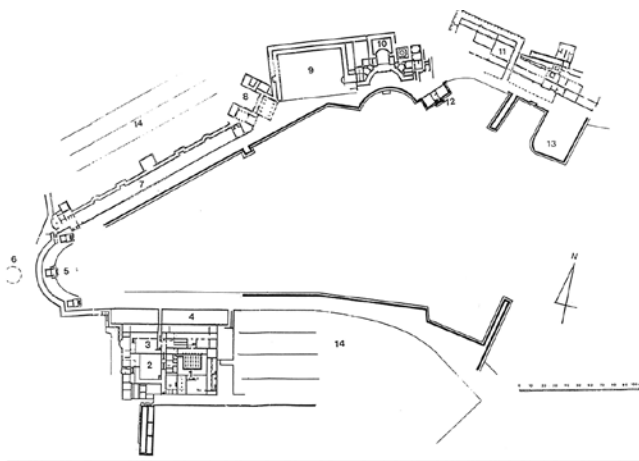
Negdje u tom razdoblju bile su poduzete i značajne pregradnje nekih od najvećih i najluksuznijih ladanjskih rezidencija sjevernog Jadrana – u uvali Verige (Veli Brijun) i Barcoli (nedaleko od Trsta) – a koje se ističu i kao neke od najbližih analogija Starom Trogiru. Kao takve izdvojili su ih već P. Novaković, S. Živkov i N. Lužnik.⁵⁶ Međutim, međusobne veze Barcole, Veriga i Starog Trogira ne zasnivaju se samo na njihovu smještaju na istočnoj obali Jadrana pa ni na činjenici da su se sve tri rezidencije odlikovale polukružnim eksedrama. Te veze ponajprije počivaju na primijenjenoj koncepciji

u prostornom planiranju čitavog sklopa s monumentalnom eksedrom kao istaknutim dijelom, te na kronologiji njihove izgradnje i pregradnji. Također pojavu monumentalnih eksedri u Starom Trogiru, Verigama i Barcoli moguće je postaviti u približno isto vrijeme. To je vrijeme moguće i preciznije odrediti – primarno na osnovi pojedinih zajedničkih analogija koje će ovdje biti prvi put istaknute. Uz to, smatram kako su upravo te rezidencije jasna potvrda veze između monumentalnih eksedri i carskih investicija, bez obzira na to jesu li u njima carevi zaista i boravili ili su određena arhitektonska rješenja bila primijenjena primarno kao pokazatelj carske prisutnosti (pa makar i na simboličkoj razini), time i kao pokazatelj vlasništva nad posjedima na kojima su te rezidencije bile smještene.

Verige – Barcola – Stari Trogir

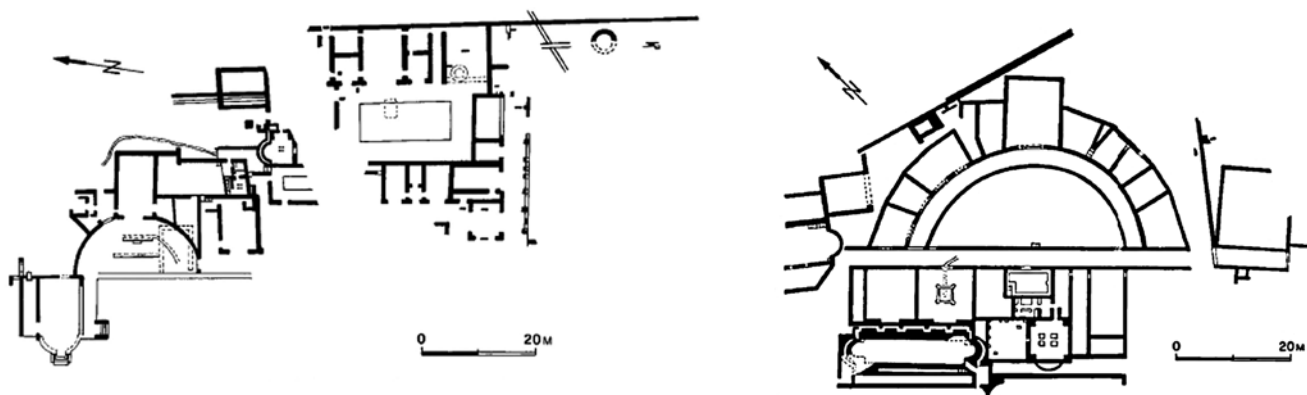
Na ovom ću se mjestu pozabaviti onim pitanjima koja na najbolji način ilustriraju prethodno istaknuto, te s tim u vezi naročito onim segmentima razvitka navedenih arhitektonskih cjelina koji upućuju na njihove značajne zajedničke odlike.

Glavni rezidencijalni objekt sklopa u uvali Verige (pod uzvišenjem Dubovac) u jednoj od svojih faza, koja se smješta u 1. stoljeće,⁵⁷ odlikovao se dvama peristilnim dvorištima rastvorenima prema moru (sl. 8). Takva forma dvorišta (u vidu *porticus-triplex*) bila je osobito popularna u uređenju ladanjskih rezidencija tijekom tzv. ekspanzije vila razdoblja od sredine 1. stoljeća pr. n. e. do sredine 1. stoljeća n. e. Potonje jasno pokazuju primjeri poput vile *Poppaea* u Oplontisu, ali i brojni, često reproducirani prikazi sa zidnih slika rezidencija Napuljskog zaljeva.⁵⁸ U jednom je momentu, međutim, objekt pod Dubovcem nadograđen. Pritom su peristilna dvorišta bila zatvorena dodatnim dvorištima i porticima, te time i fizički odvojena od obale.⁵⁹ Upravo je ta intervencija važna u kontekstu ovdje započetih razmatranja, te se otvara pitanje ogleđa li se u njoj samo želja vlasnika za dobivanjem

8 Verige (Brijuni): plan sklopa (iz: VLASTA BEGOVIĆ DVORŽAK /bilj. 9/, 69) i idejna rekonstrukcija rezidencijalnog zdanja podno uzvišenja Dubovac (iz: VLASTA BEGOVIĆ DVORŽAK /bilj. 9/, 67)

Verige (Brijuni): a conceptual reconstruction of the residential structure below the Dubovac hill (source: VLASTA BEGOVIĆ DVORŽAK /n. 9/, 69); map of the "Three Temples" complex (source: VLASTA BEGOVIĆ DVORŽAK /n. 9/, 67)

9 *Villa della Statua* (Barcola I) i *Villa della Terma* (Barcola II) (iz: XAVIER LAFON /bilj. 1/, 447)
Villa della Statua (Barcola I) and *Villa della Terma* (Barcola II) (source: XAVIER LAFON /n. 1/, 447)

dotatnog prostora, ili je nešto drugo bilo posrijedi? Svakako razlog nije mogla biti eventualna nesigurnost koja bi zahtijevala reduciranje rastvorenih fasada rezidencijalnog dijela s obzirom na ugroženost s mora, jer je Istra u to doba bila vrlo siguran dio Italije i na vrhuncu prosperiteta. Iako ostaje otvorena mogućnost promjene preferencija u gradnji, održanu popularnost peristilnih dvorišta rastvorenih prema pejzažu (i moru) u to vrijeme u Istri dokazuju primjeri poput »vile« u Loronu ili one u Barbarigi. Potonja predstavlja i jedan od najboljih primjera toga tipa gradnje uopće.⁶⁰

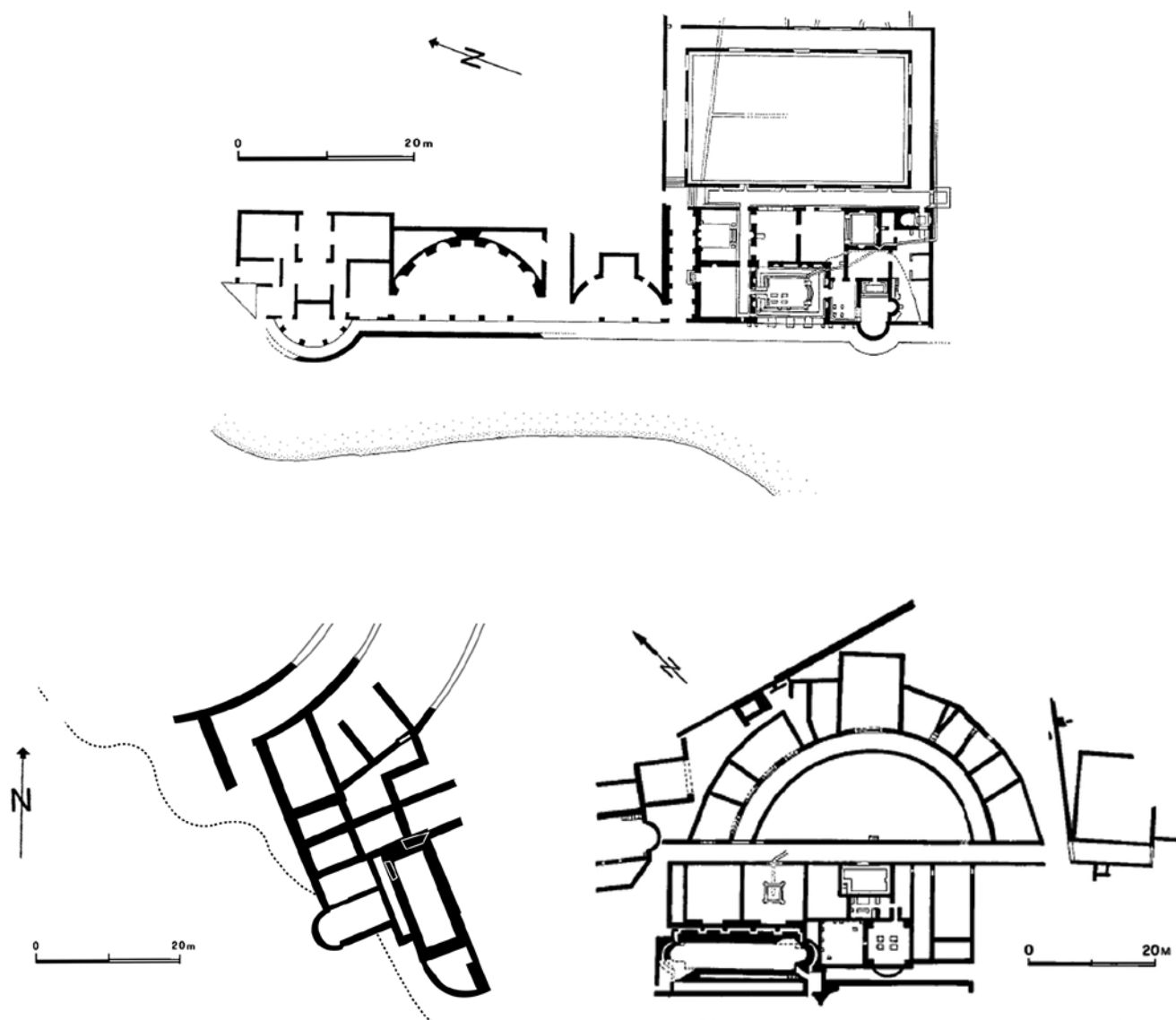
Takvu intervenciju povezala bih primarno s idejom odvajanja prostora namijenjenih svakodnevnom boravku vlasnika od ostatka sklopa u uvali. No, što je mogao biti poticaj takvim zahvatima? U tom je pogledu indikativno da je dominantni dio sklopa u Verigama bio reprezentativni portik, uređen u vidu polukružne eksedre s trima edikulama, smješten u samom dnu uvale – tzv. sklop triju hramova (sl. 8).⁶¹ Vrijeme njegove izgradnje, ponajprije na osnovi dekorativnih elemenata, najčešće se određuje vladavinom Nerona, uz mogućnost i nešto kasnije datacije.⁶² S tim u vezi zanimljiva su opažanja A. Corsa koji je u dekoraciji i skulpturalnom programu toga zdanja prepoznao jasan odraz kulturnog ozračja Vespazijanova doba, a koji se ponajprije očituje u ondje pronađenim dijelovima statue Afrodite.⁶³ Određene time postavljene indicije kasnije datacije cjeline »triju hramova« značajne su i u kontekstu poznatih teza kako je imanje brijunskog otočja i njemu nasuprotnog kopna, prethodno u posjedu obitelji Lekanija Basa, upravo od Flavijevaca vraćeno izravno u carske ruke.⁶⁴ K tomu, važno je istaknuti da su se vrlo slični procesi odvijali i u Barcoli, gdje su smještena luksuzna ladanjska zdanja poznata kao *Villa della Statua* i *Villa della Terma* (Barcola I i Barcola II), a koja su vjerojatno činila jedinstveni sklop (sl. 9).⁶⁵

Sastavni dio zdanja Barcola I bio je rezidencijalni objekt koji se odlikovao bliskim karakteristikama onome pod Dubovcem u brijunskim Verigama. I ondje je peristilno dvorište objekta, izgrađeno tijekom 1. stoljeća, bilo naknadno zatvoreno s južne strane i time na neki način odvojeno od preostalog dijela sklopa. Taj preostali dio ponovno je činila monumentalna eksedra (mogući nimfej). Dalje prema zapa-

du prostirala se još jedna, veća polukružna struktura, koja je s nizom prostorija termalne funkcije činila jedinstvenu cjelinu (*Villa della Terma* ili Barcola II).⁶⁶ Logičnim se nameće pitanje treba li i ondje gradnju eksedri povezati s vremenom promjene vlasnika nad imanjem. Vlasništvo imanja u Barcoli pripisivalo se prefektu Neronove carske flote P. Klodiju Kvirinalu, a zatim i Kalviji Krispinili, poznatoj dami s carskih dvorova.⁶⁷ Oboje su imali imanja i u Istri, u Katoru i Loronu te Červar Portu.⁶⁸ Kada je Kvirinal počinio prisilno samoubojstvo, a Kalvija umrla, ne ostavivši za sobom potomstvo, njihova imanja u Istri i Barcoli, smatra se, prelaze (vraćaju se) u carski posjed.⁶⁹ Prema F. Tassauxu, navedeno se moglo odviti također u vrijeme Flavijevaca, točnije Domicijana.⁷⁰

Dakle, oba rezidencijalna sklopa negdje u isto vrijeme ulaze izravno u carski posjed. Smatram da se taj događaj i očituje u promjeni koncepcije arhitektonskih rješenja – nadogradnjama rezidencijalnih prostora i »monumentalizacijom« cjelokupnog sklopa koju je pratila i izgradnja cjelina s ekседrama. Te su cjeline ujedno bile jasno istaknute, kao dio tzv. javnih prostora »vila«.

Zanimljivo je svakako da je upravo u Domicijanovim projektima moguće prepoznati najbliže analogije uređenju pojedinih dijelova sklopa u Barcoli. U prvom redu navedeno se odnosi na zdanje kupališne funkcije, smješteno uz monumentalnu eksedru sklopa *Villa della Terma*. Uvidom u tlocrt toga zdanja, jasno se iščitava kako je u Domicijanovoj rezidenciji na jezeru *Lago di Paola*, poznatoj i kao »Domicijanov pretorij« ili »Domicijanova vila«,⁷¹ kupališni objekt bio prostorno organiziran na gotovo jednak način – s pravilno raspoređenim pravokutnim prostorijama i s istaknutom apsidalnom, tjemnom apside okrenutim prema moru, a gdje je mogao biti smješten bazen (sl. 10). U oba primjera kupališna je zgrada bila smještena na najnižoj razini obale, tik uz more, čime je, također, na poseban način bila postignuta sceničnost prostora. Općem dojmu reprezentativnosti i monumentalnosti i na *Lago di Paola* doprinosile su dvije polukružne eksedre, pri čemu je zid jedne od njih bio dodatno raščlanjen nišama. U tim nišama, prema pojedinim autorima, mogle su se nalaziti izložene skulpture, a kao dio carskog nimfeja.⁷²

10 Usporedni planovi kupališnih objekata na *Lago di Paola* (iz: XAVIER LAFON /bilj. 1/, 371), u Starom Trogiru (iz: PREDRAG NOVAKOVIĆ /bilj. 10/, 25) i Barcoli (Barcola II) (iz: XAVIER LAFON /bilj. 1/, 447)

Comparative ground plans of bathhouses at Lago di Paola (source: XAVIER LAFON /bilj. 1/, 371), and Stari Trogir (source: PREDRAG NOVAKOVIĆ /n. 10/, 25) and Barcola (Barcola II) (source: XAVIER LAFON /n. 1/, 447)

Posebno je važno da se gotovo jednako rješenje uređenja kupališnog objekta prepoznaje u Starom Trogiru, pri čemu je i ondje, kao u Barcoli i na *Lago di Paola*, taj objekt bio smješten na najnižoj nadmorskoj razini. Karakteriziraju ga i gotovo jednake ukupne dimenzije prethodnima – od oko 20 m dužine (sl. 10). S obzirom na te istovjetne karakteristike, svakako su mogući i zajednički uzori, te se otvara mogućnost nastanka projekata, odnosno provedbi njihove izgradnje u približno isto vrijeme.⁷³

I način na koji je u Starom Trogiru bila postignuta veza monumentalne eksedre i kupališnog objekta proizlazi iz vrlo bliskog koncepta planiranja prostora. Treba istaknuti i određene oblikovne podudarnosti samih eksedri, koje se ponajprije odnose na Stari Trogir i Barcolu II. Naime, dimenzije eksedri u Barcoli i Starom Trogiru gotovo su jednake.

Na osnovi planova koje donosi M. De Franceschini moguće je ustanoviti kako je promjer eksedre Barcola II, uključujući mogući portik, iznosio između 21,27 i 24 m, s dubinom portika od oko 3,5 m,⁷⁴ dok je eksedra u Starom Trogiru, kako pokazuju planovi P. Novakovića, mjerila 22,12 m u promjeru, uključujući također mogući portik, čija je dubina iznosila 3,78 m.⁷⁵ Veže ih i tzv. amfiteatarski raspored prostora, kako ga po pitanju Barcole II naziva M. De Franceschini.⁷⁶

Taj tzv. amfiteatarski raspored, koji se očituje u transverzalno postavljenim zidovima unutrašnjega polukružnog prostora eksedre, a koji bi potencijalno upućivao i na njezinu stepenastu strukturu u elevaciji, vraća nas na početak rasprave o razvoju polukružnih eksedri u rezidencijama Rima te uvelike i ponavljanju forme i modifikaciji funkcije auditorija u carskim gradnjama. Činjenica je, naime, da se spoj dvaju važnih

pravaca razvoja i upotrebe toga oblika u carskoj rezidencijalnoj arhitekturi – reprezentativnim dvoranama namijenjenim službenim primanjima i sudbenim procesima, s jedne, te carskim triklinijama, s druge strane – najbolje prepoznaju u Domicijanovim gradnjama. U vrijeme Domicijana jedna od najreprezentativnijih dvorana »prve prave palače Rima« (*Domus Flavia*) nosila je upravo naziv *Auditorium*.⁷⁷ U toj dvorani, bazilikalnog rasporeda, kako navode brojni autori, odvijao se carski *sacrum auditorium* u kojem je car nastupao kao vrhovni sudac u pratnji konzilija.⁷⁸ Sasvim se sigurno car kao središnja figura okupljenima ukazivao i prilikom drugih vrsta ceremonija, pa i prilikom banketa. U *Domus Flavia* oni su se mogli odvijati upravo u prostoriji nasuprot glavnoj audiencijskoj dvorani (*Aula Regia*), gdje se smješta carski triklinij (*Coenatio Iovis*) – s fontanama i mogućim nimfejem. Takav koncept uređenja carskih triklinija nije bio novost. No, taj je triklinij bio smješten u najvažnijem dijelu carske palače, čime je naoko »privatni« prostor blagovaonice direktno ušao u onaj »javni«. Osnovne odlike Domicijanova triklinija činili su apsida u glavnoj osi i stupovljem rastvorene monumentalne polukružne forme u začelju bočnih dekorativnih fontana. I upravo je Domicijan prvi među carevima prilikom banketa zauzeo tu istaknutu poziciju ispred same apsida – kako ističe J. F. Donahue, nastupajući kao *Dominus* i kao *Deus*.⁷⁹ Time je ujedno zauzeo mjesto gdje je u nekim drugim, mahom ranijim primjerima carskih triklinija, prisutnost cara bila simbolički istaknuta – bilo kaskadnim slijevanjem vode niz stepenastu strukturu polukružne eksedre, ili pak smještajem scena s Odisejem u njezinu središtu. Daljnja razrada takve ideje organizacije prostora carskih triklinija – koju je moguće pratiti od *Auditorium Maecenatis* – očituje se u Serapeju Hadrijanove vile u Tivoliju.⁸⁰ Isti primjeri, smatram, omogućuju praćenje razvoja trikonhalnih dvorana u rimskim rezidencijalnim zdanjima, prvu pojavu kojih je I. Lavin povezao upravo s carskim kultom.⁸¹

S obzirom na sve prethodno navedeno, mišljenja sam da je upravo od razdoblja vladavine Domicijana značenje monumentalnih eksedri u carskim gradnjama, uspostavljeno na Augustovim projektima, moglo biti dovedeno na novu razinu, čime su monumentalne eksedre postale i jasan znak u prostoru carskog vlasništva nad pojedinim imanjem. Tomu u prilog govorele bi i poznate izvangradske Domicijanove rezidencije – uz spomenutu na *Lago di Paola*, osobito carska »vila« u Albanu, monumentalnog pročelja polukružne forme. I upravo je ondje, kako svjedoče izvori, Domicijan povremeno sazivao konzilij, te predsjedao sudbenim procesima.⁸²

Hilejski poluotok kao carski posjed

Iako ne možemo biti sasvim sigurni je li po pitanju Starog Trogira pothvat gradnje monumentalne eksedre bio dio nadogradnji ili originalnog koncepta izgradnje čitavog sklopa, postoje i druge indicije prema kojima bi ga trebalo kronološki odrediti u posljednja desetljeća 1. stoljeća. Naime, prva faza rimskih stambeno-gospodarskih objekata koji su ustanovljeni u bližoj okolici uvale Stari Trogir, pa i na nasu-

protnim otocima Orudu ili Ploči (Mali Drvenik), smješta se u šire razdoblje od 1. do 2. stoljeća.⁸³ Takva datacija ujedno odgovara i onoj prve faze većeg broja rimskih »vila« šireg prostora od rijeke Krke i Donjega šibenskog polja prema Trogiru, a koje obuhvaća antički *paeninsula Hyllis*.⁸⁴ Pojava pak posjeda toga tipa, kao i njima srodnih, na pojedinim prostorima Carstva ne može se očekivati prije negoli su za to bili postavljeni određeni preduvjeti. Navedeno prije svega podrazumijeva dovršetak procesa pacifikacije te uređenja zemljišnih odnosa, uključujući i onih s lokalnim zajednicama. U Dalmaciji, pa tako i na području Hilejskog poluotoka, ti su odnosi bili uređeni u vrijeme namjesnika Dolabele i njegovih nasljednika, dakle u razdoblju do polovine 1. stoljeća.⁸⁵

S druge strane, povezanost prostora Hilejskog poluotoka s carskim posjedima, a time potencijalno i carskim graditeljskim investicijama, podupire poznata činjenica da se upravo ondje smjestila putna postaja indikativnog naziva *Praetorium Caesaris*, poznata iz Kozmografije Anonimnog Ravenjanina. O vezi toga naziva i carskih posjeda iscrpno je pisao T. Turković, s čijim sam mišljenjem suglasna.⁸⁶ Tomu treba dodati kako se na Hilejskom poluotoku pretpostavlja i iskorištavanje kamenoloma još od antike.⁸⁷ Takva vrsta gospodarskih aktivnosti u rimsko je doba isključivo bila pod državnom, odnosno carskom kontrolom.⁸⁸ S tim u vezi, već sam iznijela mišljenje da je prostor Hilejskog poluotoka bio i uže povezan s područjem današnjeg grada Trogira, od Plinija poznatog kao *Tragurium marmore notum*. Ta pak sintagma upućuje na sustav kamenoloma, što podrazumijeva i razrađen sustav njihova funkcioniranja.⁸⁹ Stoga je vrlo važno istaknuti da se posebni posjedovni odnosi i intenzivne proizvodne aktivnosti (uključujući i mogućnost prekrcaja kamene građe) mogu naslutiti i na predjelu istočno od rimskog Tragurija – i to još od početaka rimske kolonizacije. Upravo ondje, na predjelu od današnjeg Resnika do granica s trogirskim Malim poljem, gdje se u antici nalazilo naselje Sikuli s pristaništem, smješta se i državna (carska) porezna postaja (*portorium*).⁹⁰ S druge strane, rimski *portorium* pretpostavlja se i na prostoru naselja Grebaštica, zapadno od Trogira i uvale Stari Trogir.⁹¹ Ta je uvala prema brojnim autorima predstavljala i granično područje dvaju rimskih sudbenih konvenata, ali i kasnijih ranokršćanskih biskupija – sa sjedištem u Skardoni i Saloni.⁹²

Mišljenja sam, stoga, kako su u vrijeme kada se u uvali Stari Trogir podiže zdanje s monumentalnom eksedrom, upravo te dvije točke (Grebaštica na zapadu i prostor Resnika na istoku), mogle označavati i područje prostiranja posjeda pod izravnim carskim (državnim) nadzorom. Pojava luksuzno uređene »vile«, s eksedrom kao jasnim znakom carske prisutnosti, ondje bi bila i očekivana. S obzirom na njegove oblikovne karakteristike i istaknute analogije, takvo je zdanje i moglo nositi naziv carskog pretorija (*Praetorium Caesaris*),⁹³ već time što je i sam termin *praetorium* označavao i rezidencije koje su podrazumijevale dominantnu upravno-administrativnu funkciju, namijenjene jednako boravku carskih namjesnika (time osoba koje su nastupale u ime cara) diljem provincija, kao i samih careva.⁹⁴ Navedeno bi, napokon, objasnilo i činjenicu da su se i tijekom srednjeg vijeka na prostoru Hilejskog poluotoka (srednjovjekovna Bosiljina) prostirali vladarski posjedi.⁹⁵

Bilješke

1 Relevantne primjere s prostora Italije i nekadašnjih rimskih provincija donosi X. Lafon. – XAVIER LAFON, *Villa maritima*, Rome, 2001. Za prostor središnje Italije, gdje je uključen i Napuljski zaljev, primjeri takvih gradnji izdvojeni su u: ANALISA MARZANO, *Roman Villas in Central Italy. A Social and Economic History*, Leiden–Boston, 2007., 256–257, 263–266, 317–320, 338–339 i dr. Rezidencije suburbija Rima, među kojima i one s monumentalnim eksedrama, predmet su interesa M. de Franceschini i G. W. Adamsa. – MARINA DE FRANCESCHINI, *Ville dell'Agro Romano*, Roma, 2005.; GEOFF W. ADAMS, *Rome and the Social Role of Élite Villas in its Suburbs*, Oxford, 2008., 83–98.

2 Termin *villa* (dalje donesen u hrvatskom prijevodu te pod znakom navodnika) višeznačan je i već je u najranijim pisanim izvorima bio korišten jednako u značenju posjeda, općenito izvogradskih predjela, kao i samih građevina na imanjima. O upotrebi termina vidi: MAJA ZEMAN, *Transformacije rimskih »vila« na prostoru srednje Dalmacije tijekom kasne antike i ranog srednjeg vijeka*, doktorski rad, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2014., 36–74, gdje se donosi ranija relevantna literatura.

3 Najpoznatiji primjeri rezidencija kasne antike u kojima je takav motiv prisutan su »vila« u Cercadilli (Córdoba, Španjolska), *villa del Casale* (Piazza Armerina, Sicilija), te »vila« u Montmaurinu (Francuska). U sva tri slučaja riječ je o monumentalnim ulazima, u Piazza Armerini izvedenom u nepravilnoj formi. Iako se oslanjaju na tradiciju antike, polukružne eksedre kod takvih primjera nužno je promatrati u kontekstu tzv. transregionalne arhitekture razdoblja od kraja 3. i početka 4. stoljeća, te su takve građevne cjeline bile dio uvelike drugačijeg koncepta prostornog planiranja od primjera ranijih razdoblja, osobito ranocarskog. O »monumentalizaciji« rezidencijalnih zdanja kasne antike, pojavi tzv. transregionalne arhitekture, gdje se obrađuju i prethodno izdvojeni primjeri, vidi: SARA SCOTT, *Elites, Exhibitionism and the Society of Late Roman Villa*, u: *Landscapes of Change. Rural Evolution in Late Antiquity and the Early Middle Ages*, (ur.) Neil Christie, Aldershot, 2004., 39–65; CARLA SFAMENI, *Ville residenziali nell'Italia tardoantica*, Bari, 2006.

4 Vidi npr. JEAN-MARIE PAILLER, *Montmaurin: A Garden Villa*, u: *Ancient Roman Villa Gardens. Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture X*, (ur.) Elisabeth Blair MacDougall, Washington, 1987., 205–222; MANTHA ZARMAKOUPI, *Villa Anguillara Sabazia*, u: *Roman villas around the Urbs. Interaction with landscape and environment. Proceedings of a conference held at the Swedish Institute in Rome, September 17–18, 2004*, (ur.) Barbro Santillo Frizell, Allan Klynne, Rome, 2005., 1–8.

5 Hilejski poluotok, kao prostor između rijeke Krke i Trogira, spominje Plinije (Plin. Nat. 3.26). Uz njega se veže legenda o Heraklovu sinu Hilu, koji je ondje naselio pripadnike plemena Hila, te osnovao 15 gradova. Najstariji izvor u kojem se poluotok spominje je Timej, a javlja se i kod Pseudo Skimna (*Perigeza*), Pseudo Skilaka (*Periplus*), Apolonija Rodanina te kod Ptolemeja. – MIROSLAV KATIĆ, Ubikacija putne postaje *Loranum* i trasa rimske ceste Traururo – Lorano – Ad Pretorium, u: *Diadora*, 16–17 (1995.), 309–324. Naziv Bosiljina (u formi *Bosilina*, *Boscilina*, *Bossiglina*) javlja se u dokumentima od 11. do 16. stoljeća, a isti se u ispravama koristio i u kontekstu naselja Marina. – TONČI BURIĆ, *Srednjovjekovna Bosiljina (topografsko-arheološka skica)*, u: *Starohrvatska prosvjeta*,

3. ser., 36 (2009.), 285. U nazivu Bosiljina može se prepoznati i onaj *Bausiona* (u paru *Bausiona id est Orido*) iz Kozmografije. – SLOBODAN ČAČE, *Civitates Dalmatiae u »Kozmografiji« Anonima Ravenjanina*, Zadar, 1995., 32. Podrobnije objašnjenje takvog mišljenja vidi u: MAJA ZEMAN (bilj. 2), 310. Mjesto *Basilen* ili *Bosilen*, kako ga navodi Toma Arhidakon, Jelić smješta u brežuljkasti kraj između predjela Bazije, naselja Marina i Rogoznice, a koje će u naredno doba nositi naziv Bosiljina. – LUKA JELIĆ, *Poluotok Bosiljina*, u: *Povid*, 1 (1997.), 98 i 100. O rimskim prometnicama na teritoriju Hilejskog poluotoka, a u kontekstu istaknutih povijesnih izvora te postaja koje se u njima navode (*Pretorium /Antoninov Itinerar/ Praetorium Caesaris i Praetorum Magnum /Kozmografija Anonimnog Ravenjanina/ Lorano, Ad Pretorium /Peutingerova karta/*), pisali su brojni autori, među njima i Ž. Miletić: ŽELJKO MILETIĆ, *Rimske ceste na Hilejskom poluotoku*, u: *Povid*, 1 (1997.), 170–180, te u prethodno spomenutim radovima Slobodan Čače i Miroslav Katić. Vrijedna zapažanja o Peutingerovoj karti, te time i segmentu koji obuhvaća prostor Hilejskog poluotoka, daje T. Turković. – TIN TURKOVIĆ, *Prikazi gradova na Peutingerovoj karti i razvoj urbanog pejzaža na području Hrvatske između antike i srednjega vijeka*, doktorski rad, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2010.

6 IVAN LUČIĆ, *Povijesna svjedočanstva o Trogiru*, (prev. i ur.) Jakov Stipišić, Split, 1979., 75–79, 89–90, 120–124 i dr.; IVAN LUČIĆ, *O kraljevstvu Dalmacije i Hrvatske*, (prev.) Bruna Kuntić-Makvić, Zagreb, 1986., 202–205; PAVAO ANDREIS, *Povijest grada Trogira*, (prev.) Vladimir Rismondo, Split, 1977., 300–306, 308–311; DANIELE FARLATI, *Illyricum sacrum*, tom. I, Venetiis, 1751., 146. Opise ruševina u Starom Trogiru Marka Kažotića i anonimnog autora s kraja 16. stoljeća, čiji se rukopis čuva u Kaptolskom arhivu u Splitu, donosi D. Babić. – DUNJA BABIĆ, *Opis Trogira i njegova teritorija s kraja XVI. stoljeća*, u: *Građa i prilozi za povijest Dalmacije*, 24 (2012.), 30. Opis ruševina te prvi shematizirani plan sklopa donosi i Š. Milinović. – ŠIMUN MILINOVIĆ, *Drid*, u: *Viestnik Hrvatskoga arheološkoga društva*, 5/1 (1883.), 112.

7 Vidi bilj. 8.

8 IVAN LUČIĆ (bilj. 6, 1986.). Središnji trg spominje i Jelić. – Arheološki muzej u Splitu, Arhiv Luke Jelića, neobjavljeni rukopis, fascikl VIII (dalje Arhiv Jelić, AMS) i LUKA JELIĆ (bilj. 5), 103.

9 Kao rimsku »vilu«, odnosno »rimski zaselak«, sklop navodi Lj. Karaman. LJUBO KARAMAN, *O rimskom zaseoku u Polačama na otoku Mljetu*, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 56–59 (1957.), 106. U pregled rimskih »vila« Istre i Dalmacije sklop su uvrstile V. Begović Dvoržak i I. Dvoržak Schrunck. – VLASTA BEGOVIĆ DVORŽAK – IVANČICA DVORŽAK SCHRUNK, *Roman Villas in Istria and Dalmatia, Part III: Maritime villas / Rimske vile u Istri i Dalmaciji III – Maritimne vile*, u: *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 21 (2004.), 65–90. Kao jednu od »vila rustika« istočne jadranske obale sklop navodi i A. Kilić Matić. – ANA KILIĆ MATIĆ, *Rimske villae rusticae na istočnoj jadranskoj obali*, magistarski rad, Filozofski fakultet, Sveučilište u Zagrebu, Zagreb, 2002., 130. Vidi i: BRANKO KIRIGIN – EMILIO MARIN, *Arheološki vodič po srednjoj Dalmaciji*, Split, 1989., 123–124.

10 MIROSLAV KATIĆ (bilj. 5); PREDRAG NOVAKOVIĆ, *Stari Trogir. Izvještaj o pregledu arheoloških struktura*, Ljubljana, 2004.

Posebno zahvaljujem Predragu Novakoviću što mi je omogućio uvid u spomenuti izvještaj. P. Novaković predstavio je ostatke sklopa u uvali Stari Trogir i na javnim izlaganjima. – PREDRAG NOVAKOVIĆ, *Surface cleaning and structural survey of standing buildings*, Presentacija INTERKRAS, Ljubljana, 2011. N. Lužnik izradila je diplomski rad pod mentorstvom P. Novakovića. – NIKA LUŽNIK, *Animacija vizualizacije rimske vile maritime v zalivu Stari Trogir v Dalmaciji (Hrvaška)*, diplomsko delo, Filozofska Fakulteta, Ljubljana, 2011.

11

NIKA LUŽNIK (bilj. 10), 49–87, sl. 46 i sl. 47. Rekonstrukcija autorice temelji se na podatcima i planovima iz navedenog izvještaja. – PREDRAG NOVAKOVIĆ (bilj. 10), sl. 1–11. Novaković je uputio i na pojedine značajne analogije s prostora Apeninskog poluotoka, a ponajprije s obzirom na polukružnu strukturu središnjeg dijela sklopa u Starom Trogiru, koju uvjetno naziva »odeonom« (vidi dalje u tekstu).

12

Terenska istraživanja proveo je 2004. godine Konzervatorski odjel Ministarstva kulture u Splitu u suradnji sa Sveučilištem u Ljubljani. Istraživanja je predvodio Miroslav Katić, a ljubljanski tim Predrag Novaković. Istraživanja su obuhvaćala čišćenje i snimanje lokaliteta te analizu učinjenih snimaka. – PREDRAG NOVAKOVIĆ (bilj. 10). Iako je primaran interes Nike Lužnik u spomenutom diplomskom radu primjena novih tehnologija u arheologiji, autorica sklop u Starom Trogiru postavlja i u širi kontekst istraživanja rimske rezidencijalne arhitekture. – NIKA LUŽNIK (bilj. 10), *passim*.

13

STANISLAV ŽIVKOV, *Varia Diocletiana*, u: *Dioklecijan, tetrahija i Dioklecijanova palača o 1700. obljetnici postojanja. Zbornik radova s međunarodnog simpozija održanog od 18. do 22. rujna 2005. u Splitu*, (ur.) Nenad Cambi, Joško Belamarić, Tomislav Marasović, Split, 2009., 509, bilj. 27.

14

Isto. Ovom prilikom zahvaljujem Stanislavu Živkovu na svojoj pruženoj pomoći i ustupljenim materijalima iz vlastitog arhiva koji uključuju i neobjavljene, idejne rekonstrukcije plana sklopa u Starom Trogiru.

15

O ostatcima građevina rimskog doba na predjelu Manuš u današnjem Splitu, a time i na lokalitetu *Ad basilicas pictas* detaljnije podatke donosi F. Buškariol. – FRANE BUŠKARIOL, Prilozi arheološkoj topografiji Manuša, u: *Kulturna baština*, XI/15 (1984.), 75–86. Vidi i: TOMISLAV MARASOVIĆ, *Fouilles de la basilique paléochrétienne de Saint André à Split*, u: *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 77 (1984.), 255–263. O arheološkim istraživanjima na lokalitetu, provedenim 1990-ih godina, te interpretacijama ostataka zakrivljenih zidova pod tzv. oslikanim bazilikama kao dijela rimskog odeona više u: FRANKO OREB – TAJMA RISMONDO – MIROSLAV TOPIĆ, *Ad basilicas pictas*, Split, 1999.; STANKO PIPLOVIĆ, *Novi pogledi na postanak Splita*, u: *Hrvatska obzorja*, VII/3 (1999.), 691–698; STANKO PIPLOVIĆ, *Ladanjska naseobina u uvali Spalatum*, u: *Kultura ladanja: zbornik radova sa znanstvenih skupova »Dani Cvita Fiskovića« održanih 2001. i 2002. godine*, (ur.) Nada Grujić, Zagreb, 2006., 23–32. Vidi i: TOMISLAV MARASOVIĆ, *Predioctianic architecture within the Split Palace*, u: *Illyrica antiqua: ob honorem Duje Rendić-Miočević. Radovi s međunarodnoga skupa o problemima antičke arheologije*, Zagreb, 6.–8. XI. 2003., (ur.) Mirjana Sanader, Zagreb, 2005., 361–366; STANISLAV ŽIVKOV (bilj. 13), 507. Tijekom 2012. godine istraživanja su obuhvatila širi areal, kada su u ulici Domovinskog rata otkriveni i dodatni zidovi, također

zakrivljeni. U više je navrata o tim nalazima na javnim izlaganjima i u okviru znanstvenih skupova izlagao Radoslav Bužančić, te je iznio tezu kako se upravo ondje nalaze ostatci amfiteatra, izgrađenog u vrijeme gradnje Dioklecijanove palače. Dio nalaza Bužančić je prezentirao u okviru izlaganja *The pluteum from the Church of St Bartholomew at Resnik. Re-utilisation of the marble of the altar screens of pre-Romanesque churches in the renovation of demolished churches after the Council of Trent* na znanstvenom skupu *Ejnar Dyggve: Creating Crossroads, International conference, Split, November 7–9, 2013, Centre Studia Mediterranea*. O istraživanjima i interpretacijama Radoslava Bužančića izvještavao je i dnevni tisak. ***, *Senzacionalno otkriće: u centru Splita otkriven amfiteatar iz 4. stoljeća*, u: *Slobodna Dalmacija*, 13. studenoga 2013., URL: <http://www.slobodnadalmacija.hr/Kultura/tabid/81/articleType/ArticleView/articleId/227367/Default.aspx>; JASMINA PARIĆ, *Radoslav Bužančić održao predavanje o amfiteatru Dioklecijanove palače*, u: *Slobodna Dalmacija*, 21. siječnja 2014., URL: <http://www.slobodnadalmacija.hr/Kultura/tabid/81/articleType/ArticleView/articleId/233538/Default.aspx>; JASEN BOKO, *Split je bio kao Las Vegas*, u: *Globus*, 29. lipnja 2014., URL: <http://globus.jutarnji.hr/kultura/split-je-bio-kao-las-vegas>.

16

Autor upozorava kako temeljni zidovi te polukružne strukture, s obzirom na kvalitetu gradnje i debljinu, ne bi mogli podržavati težinu sjedališta odeona. Također, ističe i sustav kanala za vodu koji je otkriven među temeljnim zidovima što bi, s obzirom na činjenicu da Splitski poluotok obiluje sumpornim izvorima, upućivalo na mogućnost da je ondje bila riječ o objektu termalne, lječilišne funkcije. – STANISLAV ŽIVKOV (bilj. 13), 507–509.

17

Što se odnosi na Trajanovu tržnicu u Rimu i ostatke teatra u Saloni. – STANISLAV ŽIVKOV (bilj. 13), 509. U tom kontekstu važan je podatak da je najraniji sloj gradnji na *Ad basilicas pictas* određen nalazom novca cara Trajana. – FRANKO OREB – TAJMA RISMONDO – MIROSLAV TOPIĆ (bilj. 15), 15; STANISLAV ŽIVKOV (bilj. 13), 508. Također, autor upozorava i na nalaze monumentalnih blokova polukružne forme pronađene u temeljima Dioklecijanove palače, koje datira u približno isto vrijeme, te smatra da su mogli biti dio upravo građevine na *Ad basilicas pictas*. – Isto; vidi i: STANKO PIPLOVIĆ (bilj. 15, 1999.); STANKO PIPLOVIĆ (bilj. 15, 2006.). Ranije je »vila« u Starom Trogiru bila datirana u šire razdoblje druge polovine 1. stoljeća. – VLASTA BEGOVIĆ – IVANČICA SCHRUNK, *Rimske vile Istre i Dalmacije, I. dio: pregled lokaliteta*, u: *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 19 (2002.), 130.

18

STANISLAV ŽIVKOV (bilj. 13), 509, bilj. 27.

19

Vidi bilj. 9. Vidi i: VLASTA BEGOVIĆ – IVANČICA SCHRUNK (bilj. 17), 120; VLASTA BEGOVIĆ – IVANČICA SCHRUNK, *Rimske vile Istre i Dalmacije, II. dio: tipologija vila*, u: *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu*, 20 (2003.), 96, 103, 105.

20

Katić je takve interpretacije iznio primarno u okviru istraživanja putnih postaja Peutingerove karte, te smještaja na njoj ucrtane postaje *Lorano*. MIROSLAV KATIĆ (bilj. 5). Već je P. Novaković u spomenutom izvještaju (vidi bilj. 10) odbacio mogućnost da se u uvali smjestilo antičko pristanište, istaknuvši kako je vjerojatnije riječ o sklopu stambene namjene, »luksuznoj rimskoj vili«. O pitanju postojanja većeg pristaništa u uvali, gdje se donosi i relevantna literatura o istraživanjima u podmorju vidi: MAJA ZEMAN (bilj. 2), 175–176.

21

Nužno je upozoriti na činjenicu da je u posljednje vrijeme čitava uvala uvelike ugrožena intenzivnim građevinskim aktivnostima, a koje su bile osuđene i od znanstvene javnosti te djelatnika institucija u kulturi. – RENATO BARETIĆ, Bagerom preko antike, u: *Slobodna Dalmacija*, 26. lipnja 2003., URL: <http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/20030626/temedana02.asp>; IRENA RADIĆ ROSSI, Iscrpljujuće neshvaćanje zaštite baštine, u: *Slobodna Dalmacija*, 8. srpnja 2003., URL: <http://arhiv.slobodnadalmacija.hr/20030708/temedana03.asp>; GORDANA DRAGAN, Kulturocid: bager u Sevidu uništio dio zaštićene antičke cisterne, u: *Slobodna Dalmacija*, 29. siječnja 2010., URL: <http://www.slobodnadalmacija.hr/Split-%C5%BEupanija/tabid/76/articleType/ArticleView/articleId/89840/Default.aspx>. Ipak, adekvatne mjere nisu poduzete. Naime, iako jednim dijelom smješten na samoj obali (što je svakako dio pomorskog dobra), ti dijelovi sklopa nisu adekvatno označeni, te služe često kao parkiralište automobila i kamp-prikolica, dok su vidljive strukture izložene propadanju, namjernom rušenju, pa i kao odlagalište otpada (op. M. Zeman).

22

Prema Jeliću, vanjski polumjer središnje strukture (gdje je očekivao elipsoidni forum) iznosio je 36 m. – Arhiv Jelić, AMS. Novim mjerenjima ustanovljeno je kako je vanjski promjer toga, zapravo polukružnog prostora (eksedre) iznosio 30,34 m. – PREDRAG NOVAKOVIĆ (bilj. 10), sl. 10; NIKA LUŽNIK (bilj. 10), 45, sl. 19.

23

O kupališnom sklopu općenito, prostornoj organizaciji, dekoraciji i interpretacijama pojedinih dijelova sklopa više u: LUKA JELIĆ (bilj. 5), 104; MIROSLAV KATIĆ (bilj. 5); PREDRAG NOVAKOVIĆ (bilj. 10); STANISLAV ŽIVKOV (bilj. 13), 509, bilj. 27; NIKA LUŽNIK (bilj. 10), 42–44. Jelić je pretpostavio kultnu funkciju apsidalne prostorije, vidi: LUKA JELIĆ (bilj. 5), 104, što je prihvatila i Branka Migotti, koja ondje pretpostavlja naknadnu adaptaciju u ranokršćanski oratorij, vidi: BRANKA MIGOTTI, Ranokršćanska topografija na području između Krke i Cetine, Zagreb, 1990., 75, 227, dok V. Begović i I. Schrunck spominju kružnu bizantsku kulu podignutu nad čitavim kupališnim dijelom sklopa, vidi: VLASTA BEGOVIĆ DVORŽAK – IVANČICA DVORŽAK SCHRUNK (bilj. 9), 79. Prema izvještaju s istraživanja iz 2004. kasnija pregrađivanja nisu uočena, mimo moguće dvije faze izgradnje u sjevernom sektoru, što se ne odnosi na kupališni sklop. – PREDRAG NOVAKOVIĆ (bilj. 10), 8, 16–20.

24

Veća cisterna, koju je zabilježio već Jelić, nalazi se na sjeverozapadnoj strani sklopa. Pretpostavlja se da je u unutrašnjosti stupovima bila podijeljena na dva dijela i bila presvuđena bačvastim svodovima, dok njezine točne dimenzije nije moguće ustanoviti. Približno se određuju dužinom od 15 m i širinom od 6 do 8 m, dok joj je površina mogla iznositi oko 80m², te je mogla primiti i preko 200m³ vode. – Arhiv Jelić, AMS; LUKA JELIĆ (bilj. 5), 104; MIROSLAV KATIĆ (bilj. 5); PREDRAG NOVAKOVIĆ (bilj. 10), 14; NIKA LUŽNIK (bilj. 10), 37–38. Manja cisterna smješta se u kupališnom objektu, u izduženu prostoriju koja završava strukturom oblika četvrtine kruga, s hidrauličnom žbukom. Za razliku od Jelića, vidi: Arhiv Jelić, AMS; LUKA JELIĆ (bilj. 5), 104, Katić je cisternu smjestio samo u taj potonji prostor, vidi: MIROSLAV KATIĆ (bilj. 5), dok Novaković ondje smješta bazen, te je cisterna zauzimala preostali dio prostora pravokutne osnove, vidi: PREDRAG NOVAKOVIĆ (bilj. 1), 14, i NIKA LUŽNIK (bilj. 10), 38.

25

Ti su objekti smješteni na suprotnoj strani uvale, na udaljenosti od 60 m zračne linije prema Jeliću, vidi: LUKA JELIĆ (bilj. 5),

104, i 150 m prema Katiću, vidi: MIROSLAV KATIĆ (bilj. 5). Čine ih zidovi očuvani u temeljima, koji su tvorili više prostorija. Novija istraživanja nisu obuhvatila taj prostor uvale. Katić smatra da je bila riječ o zgradama pristaništa (Isto.), što držim kako za sada nije moguće potvrditi. Naime, na tom dijelu uvale danas nema vidljivih tragova zidova, a čitav je prostor obrastao niskim raslinjem (vidi bilj. 20).

26

STANISLAV ŽIVKOV (bilj. 13), 509, bilj. 27; PREDRAG NOVAKOVIĆ (bilj. 10), sl. 8; NIKA LUŽNIK (bilj. 10), sl. 16.

27

Što se osobito odnosi na južni dio sklopa. – NIKA LUŽNIK (bilj. 10), 31; o tehnikama gradnje sklopa vidi i: PREDRAG NOVAKOVIĆ (bilj. 10), 11–12.

28

Zanimljivo je da je uočena u nedalekoj Grebaštici, gdje se također pretpostavljaju ostatci monumentalnih građevina (vidi dalje u tekstu). Riječ je o ostacima zdanja na položaju Pretura (koji nosi i naziv Kuline). – JOŠKO ZANINOVIĆ, O problemu komuni-kacijske povezanosti Grebašnice u antici, u: *Obavijesti HAD-a*, XXVII/1 (1995.), 34–36; MAJA ZEMAN (bilj. 2), Katalog, I-2.1.

29

MAJA ZEMAN (bilj. 2), 158 i d. Vidi i dalje u tekstu.

30

O upotrebi vode i vodi kao statusnom simbolu u kontekstu rimske rezidencijalne arhitekture, pa tako i carskih gradnji vidi: HARRY B. EVANS, Water Distribution in Ancient Rome: The Evidence of Frontinus, Ann Arbor, 1997.; ANDREW WILSON, Running Water and Social Status in North Africa, u: *North Africa from Antiquity to Islam, Papers of the Conference held in Bristol, October, 1994*, (ur.) Mark Horton, Thomas Wiedemann, Bristol, 1995., 52; SORCHA CAREY, A Tradition of Adventures in the Imperial Grotto, u: *Greece & Rome*, 49/1 (2002.), 44–61; SHELLEY HALES, The Roman House and Social Identity, Cambridge, 2003., 83–93 (Hadrijanova vila); ANN KUTTNER, Delight and Danger in the Roman Water Garden: Sperlonga and Tivoli, u: *Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture*, 24, *Landscape design and the Experience of Motion*, (ur.) Michel Conan, Washington, 2003., 103–156; RICK JONES – DAMIAN ROBINSON, Water, Wealth, and Social Status at Pompeii: The House of the Vestals in the First Century, u: *American Journal of Archaeology*, 109/4 (2005.), 695–710; BRENDA LONGFELLOW, Roman Imperialism and Civic Patronage: Form, Meaning and Ideology in Monumental Fountain Complexes, New York, 2011., 25–31, 72–74. O upotrebi vode u blagovaonicama kasnoantičkih rezidencijalnih zdanja vidi novija razmatranja G. Volpea. – GIULIANO VOLPE, *Cenatio et lacus. Il ruolo dell'acqua negli spazi conviviali in alcune residenze tardoantiche*, u: *Scritti di storia per Mario Pani*, (ur.) Silvana Cagnazzi et al., Bari, 2011., 507–523.

31

Dalje u tekstu.

32

Mecenatovi vrtovi na Eskvilinu, između *Porta Esquilina* i *Porta Querquetulana*, kao i njegova rezidencija poznati su iz pisanih izvora. Spominju se od 38. g. pr. n. e. u Horacijevim satirama i epodama, te kod Svetonija (vidi pr. Hor. Epod. 9.3–9.4: *alta domus*; Suet. Aug. 72.2: *domus*). O vrtovima više u: CHRYSTINA HÄUBER, Die Horti Maecenati und die Horti Lamiani auf dem Esquilin. Geschichte, Topographie, Statuenfunde, Dissertation zu Erlangung des Doktorgrades, Philosophischen Fakultät der Universität zu Köln, Köln, 1991.; CHRYSTINA HÄUBER, The Esquiline Horti. New Research, u: *The Roman Villa: Villa Urba-*

na. *First Williams Symposium on Classical Architecture*, (ur.) Alfred Frazer, Philadelphia, 1998., 55–64; CHRYSSTINA HÄUBER, *The Horti of Maecenas on the Esquiline Hill in Rome*, November 30th, 2011. (URL: http://www.rom.geographie.uni-muenchen.de/texts/hm_text1.pdf); EUGENIO LA ROCCA, *Artisti Rodii negli Horti Romani*, u: *Horti Romani: Atti di Convegno Internazionale: Roma, 4-6 Maggio, 1995*, (ur.) Maddalena Cima, Eugenio La Rocca, Roma, 1998., 203–274.

33

Što prenosi Svetonije (Suet. Aug. 72.2; Suet. Tib. 15.). Postaju carskim posjedom moguće već za Augusta, vjerojatno nakon Mecenatove smrti 8. g. pr. n. e. – EUGENIO LA ROCCA (bilj. 32), 206; CHRYSSTINA HÄUBER (bilj. 32, 2011.), 2–9.

34

BIRGITTA TAMM, *Auditorium and Palatium. A Study on Assembly-rooms in Roman Palaces During the 1st Century B.C. and the 1st Century A.D.*, Acta Universitatis Stockholmiensis/Stockholm Studies in Classical Archaeology 2, Stockholm, 1963., 147–165.

35

Isto, 159; EUGENIO LA ROCCA (bilj. 32); CHRYSSTINA HÄUBER (bilj. 32, 1991., 1998. i 2011.).

36

CHRYSSTINA HÄUBER (bilj. 32, 1998.), 64.

37

Što se određuje oko 2. g. n. e. Moguće je, također, da je riječ zapravo o drugoj fazi objekta kada su izrađene i freske u III. pompejanskom stilu. – EUGENIO LA ROCCA (bilj. 32), 206.

38

BIRGITTA TAMM (bilj. 34), 147–182, osobito 150–159.

39

BIRGITTA TAMM (bilj. 34), 19–23. Riječ je o prostorijama koje su bile namijenjene intelektualnim okupljanjima i sastancima, a uz koje se od helenističkog razdoblja veže upravo termin »exedra«. – Isto, 19.

40

Isto, 21.

41

O različitim izvorima, uz prijevod i detaljnu analizu značenja riječi *auditorium* u pojedinom od njih vidi: Isto, 8–23.

42

SORCHA CAREY (bilj. 30); ANN KUTTNER (bilj. 30); BRENDA LONGFELLOW (bilj. 30).

43

EUGENIO LA ROCCA (bilj. 32).

44

EUGENIO LA ROCCA (bilj. 32); SORCHA CAREY (bilj. 30).

45

ANN KUTTNER (bilj. 30).

46

SORCHA CAREY (bilj. 30), 48.

47

Isto, 48–50.

48

Villa Magna (današnje naselje *Villamagna*, jugoistočno od Rima) datira se od vremena cara Hadrijana. Odlikovala se velikim proizvodnim pogonom za prerađivanje grožđa, odnosno luksuzno dekoriranom vinarijom, sastavni dio koje je bila i monumentalna

eksedra. Pretpostavlja se da su se ondje odvijale godišnje svetkovine (*vinalia*) kada se uz prinošenje žrtve Jupiteru rezao i prvi grozd, čime se obilježavao početak berbe. Takva pozicija eksedre služila je i samoprezentaciji cara. – ELIZABETH FENTRESS – CAROLINE GOODSON – MARCO MAIURO, *Wine, Slaves, and the Emperor at Villa Magna*, u: *Expedition*, 53/2 (2011.), 13–20.

49

O »vili« *dell'Aqua Claudia* i »vili« *Quintili*, i kao dijelu carskih posjeda vidi: MANTHA ZARMAKOUPI (bilj. 4); MARINA DE FRANCESCHINI (bilj. 1), 222–236; ANALISA MARZANO (bilj. 1), Cat. L236a i L236b, 530–531.

50

Sklop pokazuje karakteristike luksuznih, tzv. maritimnih »vila« *Napuljskog zaljeva*, a zauzima veliku površinu – od *Punta Bevaro* do plaže *Bagni di Tiberio*. Izgrađen u vrijeme Augusta, pretpostavlja se da je obnovljen između 27. i 23. godine. Naziv *Bagni di Tiberio* veže se uz dio s monumentalnom eksedrom. – JOHN B. WARD-PERKINS, *Roman Imperial Architecture*, Hong Kong, 1994., 198; EDUARDO FEDERICO – ROBERTA BELLI – CLAUDIO GIARDINO, *Guide to the Ancient Monuments of the Island of Capri* (URL: http://www.capritourism.com/imgg/download/monuments_en.pdf); ROSARIA CIARDIELLO, *Abitare a Capri in età Romana: il complesso residenziale di Gradola*, u: *Annali Rivista di Ateneo* (2010.), 463–467.

51

Sepolcro di Agrippina naziv duguje pogrešnoj interpretaciji Tacitova opisa Agripinine grobnice (*Anal.* 14.4). Uspoređuje se s ovdje već spomenutom eksedrom termi u Bajama. – FIKRET K. YEGÜL, *The Thermo-Mineral Complex at Baiae and De Balneis Puteolanis*, u: *The Art Bulletin*, 78/1 (1996.), 145–146. Vrijedi spomenuti i primjer rezidencijalnog zdanja poznatog kao *Villa Pausilypon* u današnjem Posillipu, također nedaleko od Napulja, gdje je uz ostatke omanjeg teatra istražena i dodatna eksedra stepenaste strukture. Iako naziv te rezidencije dolazi od prvotnog posjednika Publija Vedija Polija, i u tom se slučaju gradnja polukružne vrtne strukture može povezati s carskom investicijom, jer je oko 15. g. pr. n. e. (dakle, već za Augusta) posjed postao carsko vlasništvo. – XAVIER LAFON (bilj. 1), Fig. 136; FIONA ANN McFARLANE, *The decorative use of water at Hadrian's Villa, Tivoli and its ancient Roman context*, doctoral thesis, King's College London, London, 2003., Vol. 1, 75–76. Isti sklop kao analogiju onome u Starom Trogiru navodi i P. Novaković. – PREDRAG NOVAKOVIĆ (bilj. 10), 24, sl. 14.

52

PAUL LACHLAN MACKENDRICK, *The North African Stones Speak*, North Carolina, 2000., 157; EUGENIA SALZA PRINA RICOTTI, URL: <http://www.espr-archeologia.it/articles/147/The-Maritime-Odeon-Villa>.

53

FIKRET K. YEGÜL (bilj. 51); EUGENIO LA ROCCA (bilj. 32).

54

Neronovi projekti, među njima i sklop poznat pod nazivom *Villa di Nerone* u Anciju, čija je osnovna karakteristika upravo monumentalna eksedra sa stupovima izgrađenima nad morem, svakako su utjecali na daljnju upotrebu i razvoj toga motiva u carskim rezidencijalnim zdanjima. – XAVIER LAFON (bilj. 1), Cat. RM86, 361 i 364; ANALISA MARZANO (bilj. 1), Cat. L. 13, 269.

55

Vidi i VLASTA BEGOVIĆ – IVANČICA SCHRUNK (bilj. 17, 2002.), 120; STANISLAV ŽIVKOV (bilj. 13), 509, bilj. 27.

56

PREDRAG NOVAKOVIĆ (bilj. 10), 24; STANISLAV ŽIVKOV (bilj. 13), 509, bilj. 27; NIKA LUŽNIK (bilj. 10), 79–80.

57

VLASTA BEGOVIĆ DVORŽAK, Antička vila na Brijunima, u: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., XXIII (1990.), 97–110; VLASTA BEGOVIĆ DVORŽAK, Rezidencijalni kompleks na Brijunima. Hramovi, u: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., XXVI–XXVII (1994.), 25–46; VLASTA BEGOVIĆ DVORŽAK, Raskoš rimskih ladanjskih vila. Terme rezidencijalnog kompleksa na Brijunima, u: *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 3. ser., XXX–XXXI (1998.), 47–68. Vidi i: ROBERT MATIJAŠIĆ, Ageri antičkih kolonija *Pola* i *Parentium*, Zagreb, 1988., 43–45; ROBERT MATIJAŠIĆ, *Gospodarstvo antičke Istre*, Pula, 1998, 115–117; VLASTA BEGOVIĆ DVORŽAK – IVANČICA SCHRUNK, *Villae rusticae* na brijunskom otočju, u: *Opuscula archaeologica*, 23–24 (2000.), 425–439.

58

Villa di Poppaea koja ime duguje Neronovoj ženi Popeji, poznata i kao *Villa Oplontis A* u Torre Annunziata, u svojoj je najranijoj fazi datirana u kasnorepublikansko doba, ali je znatne dogradnje doživjela tijekom ranocarskog razdoblja. Na osnovi zatečenog stanja kompleksa u vrijeme istraživanja, smatra se da su se u njemu prije erupcije Vezuva 79. g. odvijali radovi, odnosno renovacije, koje su mogle uslijediti nakon velikog potresa 63. g. Istraživanja su u novije vrijeme ponovno pokrenuta, a provode ih University of Texas (Austin) u suradnji sa Soprintendenza Archeologica di Pompei (The Oplontis Project, URL: <http://oplonthisproject.org/>).

59

Vidi bilj. 57.

60

O rimskom rezidencijalnom zdanju u Barbarigi više u: ROBERT MATIJAŠIĆ (bilj. 57, 1988.), 50–52; MARINA DE FRANCESCHINI, *Le ville romane della X Regio (Venetia e Histria): catalogo e carta archeologica dell'insediamento romano nel territorio, dall'età repubblicana al tardo impero*, Roma, 1998, 589–613; VLASTA BEGOVIĆ DVORŽAK – IVANČICA DVORŽAK SCHRUNK (bilj. 9), 68, 71, 88–89; KRISTINA DŽIN, *Rimske vile i uvjeti stanovanja na pulskom ageru*. Neki primjeri, u: *Histria antiqua*, 20 (2011.), 95.

61

VLASTA BEGOVIĆ DVORŽAK (bilj. 57, 1994.).

62

Šire razdoblje određuje se od vladavine Nerona do Domicijana, i kasnije. – VLASTA BEGOVIĆ DVORŽAK (bilj. 57, 1990.), 100; VLASTA BEGOVIĆ DVORŽAK (bilj. 57, 1994.), 26.

63

Pronađeni su pojedini dijelovi te statue, kopije Afrodite Knidske – vaza, dijelovi draperije, ruka. – VLASTA BEGOVIĆ DVORŽAK (bilj. 57, 1994.), sl. 2. Dovode se u vezu primarno s tršćanskim primjerima koji se smještaju u vrijeme Vespazijanove vladavine. Navedeno razdoblje odgovara i vremenu prosperiteta u Istri, puljskom ageru i gradnji luksuznih rezidencijalnih i ladanjskih sklopova. – ANTONIO CORSO, *The Art of Praxiteles II: The Mature Years*, Roma, 2007., 124–127.

64

FRANCIS TASSAUX, *Patrimoines sénatoriaux de la Decima Regio*, u: *Cahiers du Centre Gustave Grotz*, XVI (2005.), 139–164. O carskim imanjima u Istri: ALKA STARAC, *Carski posjedi u Istriji*, u: *Opuscula archaeologica*, 18 (1994.), 133–145, oso-

bito 137–138.; ROBERT MATIJAŠIĆ, *La presenza imperiale nell'economia dell'Istria romana e nel contesto Adriatico*, u: *Histria Antiqua*, 4 (1998.), 15–22. O obitelji Lekanija Basa: FRANCIS TASSAUX, *Laecanii. Recherches sur une famille sénatoriale d'Istrie*, u: *Mélanges de l'École française de Rome – Antiquité*, 94/1 (1982.), 227–269. Prema pečatima na amforama te podatcima o smrti mlađeg Lekanija Basa (77./78. g.), moguće je da je posjed u carsko vlasništvo prešao (odnosno bio vraćen) u posljednjoj godini života Vespazijana, a svakako za Tita. – TAMÁS BEZECZKY – MARIA A. MANGE, *New petrographic data on the late phase of the Laecanius workshop in Fažana (Istria, Croatia)*, u: *Vessels: Inside and Outside, Proceedings of the Conference EMAC'07, 9th European Meeting on Ancient Ceramics, 24–27 October 2007, Hungarian National Museum, Budapest, Hungary*, (ur.) Katalin T. Biró, Veronika Szilágyi, Attila Kreiter, Budapest, 2007., 247–254, osobito 251. O brijunskom otočju kao dijelu carskih posjeda vidi i noviji rad: ROBERT MATIJAŠIĆ, *La fine di Crispo. Prope oppidum Polam* (Amm. Marc. 14, 10, 20), u: *Antichità Altoadriatiche*, 78 (*Constantino il Grande al 1700 anni dall' "Editto di Milano"*), /ur./ Giuseppe Cuscito, Trieste, 2014., 219–228.

65

Prva istraživanja sklopa u Barcoli odvijala su se od 1888. do 1891. godine. Sklop nikada nije do kraja istražen, a sačuvan je uglavnom tek u razini temelja, jer je stoljećima služio kao izvor građevnog materijala. Relevantne podatke o historijatu istraživanja i interpretacijama starijih autora koje se tiču faza izgradnje, ponajprije temeljenih na analizi očuvanih ostataka popločenja (primarno mozaika), opširnije donosi MARINA DE FRANCESCHINI (bilj. 60, 440 i d.) koja i smatra da su pojedine cjeline – *Villa della Statua* i *Villa della Terma*, odnosno Barcola I i Barcola II, zapravo činile jedinstveni kompleks. Isti je sklop dijelom obrađen i u radu XAVIERA LAFONA (bilj. 1), Kat. TS 9 i TS 10, koji cjelinu *Villa della Terma* donosi pod nazivom *Villa del peristilio*.

66

De Franceschini navodi dvije osnovne faze izgradnje koje se zasnivaju na datacijama mozaičnih podova, pri čemu drugu smješta, prema Dondereru, do treće četvrtine 1. stoljeća. – MARINA DE FRANCESCHINI (bilj. 60), 700–701. Drugdje se druga faza smješta u drugu četvrtinu 1. stoljeća kada započinje i monumentalizacija sklopa, vidi: Barcola, u: *I siti costieri dell'alto Adriatico: indagini topografiche a terra mare* (URL: http://siticar.units.it/ca/adriatico/sito.jsp?id=13_A). Prema Lafonu, pregradnje sklopa odvijale su se do prve polovine 1. stoljeća. – XAVIER LAFON (bilj. 1), TS 10, 446.

67

O Krispinili (*Calvia Crispinilla*) izvještavaju Kasije Dion i Tacit, te se često spominje u radovima vezanim uz Neronov pad i prijelazno vrijeme do vladavine Vespazijana. Sažete informacije donosi leksikonska natuknica: MARJORIE LIGHTMAN – BENJAMIN LIGHTMAN, *Calvia Crispinilla*, u: *A to Z of Ancient Greek and Roman Women*, New York, 2008, 65. *P. Clodius Quirinalis* bio je prefekt carske flote u Raveni, također u doba Nerona, a stepenice koje je prolazio u karijeri spominje natpis iz Trsta (CIL V 533). I o njemu izvještava Tacit, a znatno se rjeđe javlja u literaturi od Krispinile. Kao vlasnika »vile« u Barcoli navode ga i VLASTA BEGOVIĆ DVORŽAK – IVANČICA DVORŽAK SCHRUNK (bilj. 9), 76.

68

Na poluotoku Katoro, nedaleko od Umaga, lokacija je veće »vile«. Na osnovi pečata na tegulama, pretpostavlja se da je mogla biti u vlasništvu Kvirinala. – SMILJAN GLUŠČEVIĆ – NARCISA BOLŠEC FERRI, *Izvješće o podzemnim arheološkim radovima u Katoru kod Umaga*, u: *Obavijesti HAD-a*, XXV/1 (2003.), 114–120;

- VLASTA BEGOVIĆ DVORŽAK – IVANČICA DVORŽAK SCHRUNK (bilj. 9), 76; ROBERT MATIJAŠIĆ (bilj. 57, 1998.), 266–267 i dr. Sklop u Loronu istražuje se sustavno od 1995. godine u francusko-hrvatskoj suradnji, a uz luksuznu »maritimnu vilu« otkriveni su ostatci proizvodnih pogona i skladišta za proizvodnju keramike, gdje su na amforama vidljivi i pečati s imenom Kalvije Krispinile (smatra se, vlasnice posjeda nakon Sisene Statilija Taura). O nalazima s istraživanja toga sklopa objavljeno je više izvještaja. – MARINO BALDINI – ROBERT MATIJAŠIĆ – FRANCIS TASSAUX, Loron (Poreč): la villa maritime, u: *Mélanges de l'École française de Rome – Antiquité*, 107/1 (1995.), 545–547; MARINO BALDINI – ROBERT MATIJAŠIĆ – FRANCIS TASSAUX, Loron (Poreč): la villa maritime, u: *Mélanges de l'École française de Rome – Antiquité*, 108/1 (1996.), 500–501; MARINO BALDINI – ROBERT MATIJAŠIĆ – FRANCIS TASSAUX, Loron (Poreč): la villa maritime, u: *Mélanges de l'École française de Rome – Antiquité*, 109/1 (1997.), 500–501; ROBERT MATIJAŠIĆ – FRANCIS TASSAUX, Loron (Poreč): la villa maritime, u: *Mélanges de l'École française de Rome – Antiquité*, 110/1 (1998.), 548–549; ÉRIC FOUACHE – VLADIMIR KOVAČIĆ – ROBERT MATIJAŠIĆ – FRANCIS TASSAUX, Loron (Poreč): la villa maritime, u: *Mélanges de l'École française de Rome – Antiquité*, 111/1 (1999.), 544–545. O Loronu: ROBERT MATIJAŠIĆ (bilj. 57, 1998.), 259–260, te skraćeno u: VLASTA BEGOVIĆ DVORŽAK – IVANČICA DVORŽAK SCHRUNK (bilj. 9). Detaljnije, uz navođenje podataka s recentnijih istraživanja sklopa u: *Histria fecunda et industriosa: senatori, fatalne žene i carevi na Loruškoj rustičnoj vili (Senatori, donne fatali, imperatori nella villa romana di Loron)*, (ur.) Antonio Marchiori et al., Treviso, 2008. O Červar Portu: ROBERT MATIJAŠIĆ (bilj. 57, 1998.), 258–260; KRISTINA DŽIN, Rimska gospodarska vila u Červaru Portu kod Poreča (Roman villa rustica in Červar near Poreč), Pula, 2005.
- 69
FRANCIS TASSAUX (bilj. 64), 146.
- 70
Isto.
- 71
XAVIER LAFON (bilj. 1), 368, Kat. LT 5, 371. Ostatci rezidencijalnog sklopa na isturenom poluotoku jezera, odnosno lagune, dugo su se smatrali ruševinama rimskog grada *Circei*. Od objave G. Luglija sklop se interpretira kao »vila« Domicijana, što su potvrdila novija istraživanja. – Isto.
- 72
Isto.
- 73
Dodatno je važno istaknuti kako je čitav središnji dio (eksedra) u Starom Trogiru, kako navodi P. Novaković, bio izveden prema jednom nacrtu, odnosno kao planirana cjelina. – PREDRAG NOVAKOVIĆ (bilj. 10), 22–23.
- 74
MARINA DE FRANCESCHINI (bilj. 60), 723.
- 75
PREDRAG NOVAKOVIĆ (bilj. 10), sl. 10; NIKA LUŽNIK (bilj. 10), sl. 19.
- 76
MARINA DE FRANCESCHINI (bilj. 60), 440.
- 77
BIRGITTA TAMM (bilj. 34), 206–216; ALOYS WINTERLING, *Aula Caesaris. Studien zur Institutionalisierung des römischen Kaiserhofes in der Zeit von Augustus bis Commodus (31 v. Chr. – 192 n. Chr.)*, München, 1999., 70–71. Vidi i: IVAN BASIĆ, *Diocletian's villa in Late Antique and Early Medieval Historiography: A Reconsideration*, u: *Hortus artium medievalium*, 20/1 (2014.), 70–71.
- 78
BIRGITTA TAMM (bilj. 34), 206–216.
- 79
JOHN F. DONAHUE, *Toward a Typology of Roman Public Feasting*, u: *Roman Dining*, (ur.) John F. Donahue, Barbara K. Gold, Baltimore, 2005., 108. O tome najrječitije govori Stacije u *Silvae IV*, nazivajući banket s Domicijanom svetim obredom. Stacije spominje i vino služeno prilikom banketa koje daje besmrtnost, te i samog cara uspoređuje s Jupiterom, opisujući ga kao gospodara zemlje i vremena, dok iz njega izlaze zrake svjetlosti: *Stat. Silv. 4.2*.
- 80
Više u: EUGENIA SALZA PRINA RICOTTI, *The importance of Water in Roman Garden Triclinia*, u: *Ancient Roman Villa Gardens. Dumbarton Oaks Colloquium on the History of Landscape Architecture X*, (ur.) Elisabeth Blair MacDougall, Washington, 1987., 135–184; FIONA ANN McFARLANE (bilj. 51), Vol. 1, passim; Vol. 2, C11, 445–447.
- 81
Što je tema neke druge rasprave koja je trenutačno u pripremi, a dijelom je naznačena u spomenutom doktorskom radu. – MAJA ZEMAN (bilj. 2), 247–250. Za interpretacije I. Lavina, u kojima ističe kako je statua cara u takvim prostorima bila postavljena na istaknutom mjestu središnje konhe (apside): IRVING LAVIN, *The House of the Lord: Aspects of the Role of Palace Triclinia in the Architecture of Late Antiquity and the Early Middle Ages*, u: *The Art Bulletin*, 44/1 (1962.), 4.
- 82
BRIAN W. JONES, *The Emperor Domitian*, New York, 1992. (2002.), 28.
- 83
TONČI BURIĆ, *Arheološka topografija otoka Drvenika i Ploče, Starohrvatska prosvjeta*, 3. ser., 27 (2005.), 35–54; TONČI BURIĆ, *Arheološka topografija Vinišća (rezultati rekognosciranja)*, u: *Vinišćarski zbornik*, sv. II, (ur.) Ivan Pažanin, Vinišća, 2008., 75–176.
- 84
MAJA ZEMAN (bilj. 2), *Katalog lokaliteta*, 400–607; Tabla I.
- 85
O terminacijskim natpisima kojima su bile određene granice zemljišta Tariota na Hilejskom poluotoku: IVO BABIĆ, *Dva međašna natpisa namjesnika Publija Kornelija Dolabele iz trogirске Zagore*, u: *Arheološki radovi i rasprave*, 12 (1996.), 57–70; ALEN MILETIĆ, *Castellum Tariona*, u: *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 101 (2008.), 59–74; ALEN MILETIĆ, *Saltus Tariotarium*, u: *Opuscula archaeologica*, 32 (2009.), 7–20; ENZO CATANI, *Arheološko-povijesne bilješke o castellum Tariona u rimsko doba*, u: *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku*, 101 (2008.), 75–86.
- 86
TIN TURKOVIĆ (bilj. 5), 429.
- 87
IVAN PAŽANIN, *Iz povijesti Vinišća i trogirskoga primorja, Trogir*, 2002., 109; TONČI BURIĆ (bilj. 83, 2008.), 100; Arhiv Jelić, AMS. S kamenarskim aktivnostima na poluotoku izgradnju »vile« u Starom Trogiru dovele su u vezu i VLASTA BEGOVIĆ DVORŽAK – IVANČICA DVORŽAK SCHRUNK (bilj. 9), 79. I u izvještaju s istraživanja P. Novakovića (bilj. 10) navodi se lokalni vapnenac kao materijal korišten prilikom gradnje sklopa u Starom Trogiru.

88

ALFRED MICHAEL HIRT, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World: Organizational Aspects 27 BC-AD 235*, Oxford, 2010.

89

MAJA ZEMAN (bilj. 2), 190 i passim.

90

O naselju Sikuli: IVANKA KAMENJARIN – IVAN ŠUTA, *Antički Sikuli*, katalog izložbe, Kaštela, 2011. O rimskoj poreznoj postaji u Resniku: TIN TURKOVIĆ (bilj. 5), 483–485. O povezanosti Resnika u antici s kamenarskim aktivnostima i prekrcajem kamene građe, te kamenolomima okolice Trogira: MATE SUIĆ, *Tragurium marmore notum*, u: *Zbornik radova posvećenih Alojzu Bencu*, (ur.) Borivoj Čović et al., Sarajevo, 1991., 288, bilj. 10; MAJA ZEMAN (bilj. 2), 149–150.

91

TIN TURKOVIĆ (bilj. 5), 484.

92

BRANKA MIGOTTI, Tragovi starokršćanskih bazilika na saloni-tanskom području izvan same Salone, u: *Salonitansko-splitska crkva u prvom tisućljeću kršćanske povijesti. Zbornik međunarodnoga znanstvenog skupa u povodu 1700. obljetnice mučeništva sv. Dujma*, Split, 14.–15. svibnja 2004., (ur.) Josip Dukić, Slavko Kovačić, Ema Višić-Ljubić, Split, 2008., 354–355; TIN TURKOVIĆ (bilj. 5), 390. O granicama dvaju konvenata i kasnijih, ranokršćanskih biskupija pisao je i I. Basić. – IVAN BASIĆ, *Scardonitana palaeochristiana*. Nova razmatranja temeljem podataka iz spisa *Historia Salonitana Maior*, u: *Zbornik Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno-arheološka baština. Zbornik radova sa Znanstvenog skupa u povodu 100. obljetnice rođenja akademika Stjepana Gunjače*, Split 3.–6. studenog 2009., (ur.) Tomislav Šeparović, Nikolina Uroda, Mate Zekan, Split, 2010., 173–178; IVAN BASIĆ, *Ecclesia Scardonitana – stanje i problemi istraživanja skardonske ranokršćanske crkve*, u: *Studia Varvarina*, sv. 1, (ur.) Bruna Kuntić-Makvić, Zagreb, 2009., 55–66.

93

Upravo je u Stari Trogir Jelić i smjestio postaju *Praetorium Caesaris*. – LUKA JELIĆ (bilj. 5, 103). Vrlo je značajna i primjedba Turkovića o Alkuinovu spomenu Eboraka (*Eboracum*, Yorka), najznačajnijeg sjedišta careva u Britaniji, kao *Britannici Orbis*, *Roma altera*, *Palatium Curiae* i *Praetorium Caesaris*. – TIN TURKOVIĆ (bilj. 5), 430.

94

O *praetoria*, u smislu gradnji koje objedinjuju rezidencijalnu i upravno-administrativnu funkciju, kao rezidencija careva i upravitelja provincija vidi i: FERGUS MILLAR, *The emperor in the Roman world: 31 BC-AD 337*, London, 2001; JAVIER ARCE, *Emperadores, palacios y villae*, u: *Antiquité Tardive*, 5 (1997.), 293–302; LUKE LAVAN, *Residences of late antique governors: a gazetteer*, u: *Antiquité tardive*, 7 (1999.), 135–164; LUKE LAVAN, *The praetoria of civil governors*, u: *Recent research in late-antique urbanism (Journal of Roman Archaeology)*, 42, (ur.) Luke Lavan, Portsmouth, Rhode Island, 2001., 39–56.

95

MLADEN ANČIĆ, Kako su trogirski općina i biskup stekli Drid (Bosiljinu), u: *Zbornik otoka Drvenika*, (ur.) Ivan Pažanin, Drvenik, 2000., 231–255; MLADEN ANČIĆ, *Srednjovjekovno vladarsko vlastelinstvo Drid. Problemi vlasništva i organizacija u XIII st.*, u: *Povijesni prilozi*, 19 (2001.), 87–111; TONČI BURIĆ (bilj. 5). O povezanosti rimskoga carskog posjeda i ranosrednjovjekovnoga vladarskog dobra, pa i uvelike podudaranju njihovih granica vidi više i u: MAJA ZEMAN (bilj. 2), a o čemu je bilo riječi i na javnim izlaganjima. – MAJA ZEMAN, *Transformation of the Roman rural landscape in Central Dalmatia/Roman Dalmatia – from residential villas to administrative centers*, *Arqueología de un Paisaje en Transición. Antigüedad Tardía y Alta Edad Media: Paisajes Urbanos y Rurales entre la Antigüedad Tardía y el Alto Medioevo I Encuentro Internacional de Investigadores doctorales y postdoctorales en Arqueología (Urban and Rural Landscapes between Late Antiquity and the Middle Ages, First International Meeting for Pre and Post Doctoral Researchers)*, Universidad de Zaragoza, Zaragoza, 14.–16. 11. 2012.

Summary

Maja Zeman

Monumental Exedrae in Roman Residential Architecture during the Early Imperial Period: Examples from the Eastern Adriatic

This article analyzes a particular moment in the development of monumental exedra as an architectural motif in Roman residential architecture during the Early Imperial Period. Special accent is placed on examples from the Eastern Adriatic, especially the complex situated in the bay of Stari Trogir (near the town of Trogir), which has been viewed in the context of analogue examples from the Apennine Peninsula.

The analogies are based on the presence of monumental exedra in “public”, manifestly accentuated rooms in the villas of the time (not intended for everyday use), in which the use of water likewise carried a special meaning. Such architecture can be primarily associated with imperial investment, since all the known examples from Roman Italy are likewise located on imperial estates (fig. 4). Based on the conclusions reached by scholars such as B. Tamm (n. 34), E. La Rocca (n. 32), S. Carey (n. 30), A. Kuttner (n. 30), B. Longfellow (n. 30) and others, it may be argued that the first emergence of monumental exedra in Roman residential architecture during the Early Imperial Period can be identified in banquet halls and cultic spaces (such as the so-called nymphaeum-triclinia), in which semicircular exedra appear as a special element of architecture (often quoting the form of the auditorium). It has been established that, in such spaces, it was the use of water and mythological scenes that served to emphasize the very person of the Emperor, that is, his presence. In relation to this,

the emergence of monumental exedra in special, autonomous buildings could have had a similar meaning, emphasizing ownership over a particular estate.

Such considerations have opened the way for a fresh approach to the research on the complex of Stari Trogir, which corroborates the earlier hypotheses on the Hyllus Peninsula as part of the imperial estates (TIN TURKOVIĆ /n. 5/; MAJA ZEMAN /n. 2/). Based on a comparative analysis of the exedra and the corresponding structures, this complex has now been associated with the Domitian’s rule for the first time, as it was the period in which the significance of monumental exedra in imperial residences was raised to a new level. The closest analogies remain those identified earlier – the residential complex in Verige (Brijuni, Istra), as well as *Villa della Statua* and *Villa della Terma* (Barcola, Trieste) (STANISLAV ŽIVKOV /n. 13/; NIKA LUŽNIK /n. 10/), whereby the restructurings and additions resulting in the “monumentalization” of these buildings have now been directly linked to the transfer (return) of the estates into imperial possession. In case of Verige and Barcola, this development was connected precisely to the rule of the Flavian dynasty.

Keywords: monumental semicircular exedra, Roman residential architecture, Stari Trogir, Verige, Barcola, imperial estate, Early Imperial Period